This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Slav 8230.1.10

Harvard College
Library

FROM THE FUND BEQUEATHED BY
Archibald Cary Coolidge
Class of 1887
PROFESSOR OF HISTORY
1908–1928
DIRECTOR OF THE UNIVERSITY LIBRARY
1910–1928

ПОСЛЕДЊА ГОДИНА
СПОЉАШЊЕ ПОЛИТИКЕ
КНЕЗА МИХАИЛА

НАПИСАО

ЈОВ. РИСТИЋ

БЕОГРАД
ШТАМПАРИЈА КОД „ПРОСВЕТЕ“ ИБАРСКА УЛ. БР. 5 ДО КР. СРП. РЕАЛКЕ
1895

ЦЕНА 1 ДИНАР

ПОСЛЕДЊА ГОДИНА

СПОЉАШЊЕ ПОЛИТИКЕ

КНЕЗА МИХАИЛА

НАПИСАО

ЈОВ. РИСТИЋ

ВЕОГРАД

ШТАМПАНО У ШТАМПАРИЈИ „КОД ПРОСВЕТЕ“ (С. ХОРОВИЦА)

1895

Slav 8230.1.10

HARVARD COLLEGE LIBRARY
FROM THE
ARCHIBALD CARY COOLIDGE
FUND
Apr 9, 1931

У почетку 1893 г. изашла је брошура г. М. Гарашанина *„Два Намесништва“*. Ко год познаје наше партијске одношаје, не ће ни за тренутак посумњати, да је њена тенденција била партијска.

Одговарајући г. М. Гарашанину брошуром *„Једно Намесништво“* (Београд 1894), ја сам се ограничио, да објасним установе и правац првога Намесништва, које је он нарочито нападао, не улазећи у време другога Намесништва, које спадаше тада још у садашњост. Ја сам имао повода, да додирнем и спољашну политику Кнеза Михаила. Без намере, да се њоме, на томе месту, бавим опширније, ја сам рекао о њој *у мало редака* све, што сам имао повода рећи. Ту сам могао у толико краћи бити, што сам раније издао повеће дело о спољашњој политици Србије, у коме политика Кнеза Михаила заузима највећи део садржине. Ничија спољашња политика није ми, дакле, била главни задатак у спису *„Једно Намесништво,“* но владавина првога Намесништва 1868 — 1872.

Г. М. Пироћанац, који од неког времена осећа потребу, да се чешће чује у јавности, јавио се између нас као судија. [1]) Он се ту дао да оцењује питања спољашње политике, коју сам ја само узгред додирнуо. [2]) Јер моје опширније расправљање спо-

---

[1]) Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа од М. С Пи ..ица. Београд, 1895.

Ну како ко сеје, онако и жње. Као што се он наметнуо другоме за суд с великим претенсијама, тако се нашао други са не мање дрскости, да осу његовој брошури голим фразама, површно и арогантно, баш оно, што озб. и људи налазе да ваља. Види „Српски Преглед“ број 9. 1895.).

љашњих одношаја Србије новијега времена на другом месту [3]) не одговара његовом укусу. Он налази, истина, да је *„врло занимљиво“*, али је „лично“ и боље би било, да носи име *„Службеног Дневника“*. Живео здрав разум! Као да би име променило садржину! Па рецимо, нека се они списи зову „Службени Дневник,“ и ако им ауктор за време од 1848—1854, које такође описује, није знао за другу службу до школску, а излагање те „службе“ било би још више *„лично.“* Да буде тачнији, могао би их г. Пироћанац назвати *мемоарима*, за што би у писца нашао отворена врата, јер он сам, на више места, назива своје списе *успоменама из круга у коме се кретао.* [4]) А тако, више мање, чине и други. Ево, како их крсти пок. Јован Бошковић, бивши професор филологије на нашој Великој Школи:

„За то време (од 1880—1887) прикупио је, попунио и на свет издао своје мемоаре, под именом: *„Спољашњи одношаји Србије новијега времена, од 1848 до 1868,“* у две књиге од 30 и 38 табака. Прва књига је више историја, а друга више мемоари (успомене). Она се може сматрати као наставак српске историје 19 века од Сен — Рене — Таљандија, те нам открива тајне иза кулиса, за које многи од нас није знао, те је по томе о догађајима и чињеницама погрешно судио; а има у њој и таквих момената, који су сад први пут обелодањени у целој светској књижевности, као н. пр. цела глава о преговорима између Француске и Русије. Успомене те писао је човек, који стоји на висини данашње историјске науке, који друштвене, државне и правне науке скроз познаје; писао их је по актима и по своме знању и искуству, мирно, одмерено, објективно, с љубављу к истини и према своме народу, слогом разумљивим и елегантним, а језиком тако чистим и правилним, да може свакоме бити за углед. Те су Ристићеве књиге прави крупни бисер у нашој књи-

---

[3]) *„Спољашњи одношаји Србије новијега времена“*. Две књиге, прва од 1848 — 1858, а друга од 1858 — 1868. Београд 1887.

[4]) У предговору стоји од речи до речи ово: „Ево шта ће читаоци наћи у овим књигама: прве три главе њихове улазе у ред историјских студија, а цео даљи низ међународних одношаја узима облик успомена *из онога круга, у коме сам се ја кретао* . . . . Допуштам, да се мој спис може попунити, али сумњам, да се може, и у коме делу свом, оборити.“

жевности; а и у књижевности великих културних народа заузеле би једно од првих места у својој врсти.“ [5])

Ну сад, кад смо се објаснили о корицама, да пређемо на садржину. Ни ту можда не би између нас било велике разлике, да је г. Пирићанац тражио у мојим већим списима *моје* објашњење политике Кнеза Михаила; али он то није чинио; он се задовољио, да из њих овде онде штрпне по коју реч, која је могла ући у његове ситне тенденције, па је претпоставио, да се заустави на краткој, у неколико листова моје брошуре „*Једно Намесништво*,“ збијеној оцени, коју после, по својој потреби, употребљује и распоређује.

Сад да изведемо из растурених питања, која он расправља са мање реда него тенденције, главне спорне тачке из политике Кнеза Михаила, па да их онда прегледамо. Спорне су тачке ове: *I. Идеје и људи; II. Лична својства Кнеза Михаила и његова околина; III. Балкански савези; IV. Рад о ослобођењу српских градова; V. Пад Илије Гарашанина; VI. Застој оружане акције; VII. Састанак у Иванци; VIII. Установе и људи.*

Не треба овде очекивати историју свију ових питања; ми ћемо их додирнути само у колико између нас стоји разлика у оцени, или и у самим подацима

Види „*Годишњак*“ за 1888. Прештампао „*Браник*“ од 20 окт. 1887 (№ 24.)

I.

У науци је већ одавно усвојено, да нови правци не постају из небуха ни на књижевном, ни на политичком пољу. *Нагомилавају се читави слојеви нових погледа, отварају се нове потребе,* које траже задовољења. Из тога извора ничу нове струје, које покрећу народе и воде их на нове путове.

Наша народна мисао пролази кроз овај процес вековима; у залуд би било тражити јој духовнога оца, који се губи у далекој прошлости. Она је сад општа, јер је никла из опште потребе. Она, по кад што, застане и притаји се, да на скоро избије са већом жестином; али она не може да угине.

Људи, који је изводе из зачмалости и потискују из застоја, постају носиоци њени и вођи народни. И ови мањи процеси развијају се као и они већи: и ту треба неко време спремања, да би се дошло до израза.

После ослобођења Србије био је наш народни задатак у застоју двадесет пуних година. Политика, која се зацарила у Србији 1839—1859 била је политика наслона на Отоманску Порту. Тај наслон био је извор њена постања и услов њена живота, који је искључивао сваку појаву народне мисли.

Св. Андрејска Скупштина била је израз оних погледа, који су никли у томе застоју од двадесет година. Милош, држећи рачуна од тих погледа и настављајући своје традиције, ста[illegible] е одмах у службу народне мисли, чим се на престо повратио. Г. [illegible] роћанац представља подругљиво Милошев правац као неозбил[illegible] : он износи „*како је на застави, коју су противници влада[illegible] е Александра Карађорђевића развили, било написано, да је он[illegible]*

чисто династичких рачуна привезао политику српске државе за Турску и Аустрију, и да је тако издао интересе своје земље. Ова је застава, вели, и победила, и слаби Карађорђевић морао је Обреновићу да уступи престо. Милош је веровао, да је оптужба истакнута против Карађорђевића снажно дејствовала на догађаје у Србији, који су повратили Обреновића на престо. За то је Он и држао за мудро, чим је по ново сео на престо, да спољну политику Србије упути са свим супротним правцем. Ова његова одлука огледа се нарочито у његовим односима спрам Порте, како у ситним, тако и у крупним питањима, **и његов је говор у толико био одсуднији, у колико је мање мислио, да га самим делом поткрепи**". (стр, 14 и 15.)

Струју, која је потекла из тако великог покрета народног, г. Пироћанац схвата као случајност, као израз воље или и сујете једнога старца. Писац своди законе народнога развитка на прост ђозбојацилук. У исто време, он се ни мало не устеже, да се огреши о заслуге једне историјске личности. Знају и наша деца по школама, да се Милош, за прве своје владавине, излагао личним опасностима и у бојевима и у преговорима (идући лично у стан непријатељски); а у другој, да је узео конац народних задатака у своје руке и смело и одсудно, чим се на престо повратио. Пишући о његовој другој владавини, ја сам, на другом месту рекао, да је Милош у својој заузетости, да успостави права земаљска, био узео толики полет, да је било потребе, да се он уздржава и предохрањује од наглости.[1]) Пред своју смрт био је он у Алексиначкој бањи. И одатле, онако болан, он се за мисију депутације, коју је био послао у Цариград, толико интересовао, да је молио Бога, *да га само још толико окрепи, да може на коња сести*[2]). Ну и ако је Божја воља другачије хтела, „Милош је повратио стари углед Србији и српскоме Престолу; он је прокрчио стазу народној мисли, која беше тако зарасла, да се једва могаше познати. Те стазе није више могла ни која влада остављати."

Разуме се, да ја, овако високо ценећи заслуге Милошеве, см[illegible] и за грех, кад један првак државни говори онако не-

„Спољашњи одношаји Србије". Књ. I. стр. 338.

Писмо Цариградској депутацији 1860 из Алек. Бање.

озбиљним тоном о њима, као што чини г. М. Пироћанац. Он нам даје пример, који не би у стању био припомоћи да дођемо ни до великих дела, ни до заслужних људи.

И нашло се људи, који су могли тврдити, да г. Пироћанац *„природно“* описује ствари. Не, нама се чини, да их он описује са свим површно и неприродно.

Описујући успостављење Милошево на престо, ја сам појаву нових погледа овако представио: „Милошеву је кандидацију положио сам двадесетогодишњи историјски процес. За одсуства Милошева био се подигао нов нараштај, који је у имену његову замишљао личност, која је представљала снагу и углед Србије. Ако су остаци Милошевих савременика стрепили од самодржавне владавине и апсолутне воље старога господара, млађи појас није озбиљно узимао њихових опомена. Он је, у одсуству Милошеву, гледао велики низ догађаја, који су дубоко вређали његов народни понос. Гледао је како, с дана на дан, расте превласт турска у свима варошима, у којима је било и турских становника; гледао је понизни положај, који је српска влада заузела после Милоша према Порти; гледао је с болом у души Портино мешање у српске унутрашње послове. Комесари Султанови долазили су један за другим да расправљају размирице српских власника, дочекивани сјајно и удворљиво, као господари Србије. Ако је Турчин Србина напао, злоставио или живота лишио некажњено, одмах су се истицале сличне прилике из владавине Милошеве, у којима је он знао прибавити задовољења увређеном осећању српском; ако је путник Србин узнемирен у Турској, уздисало се за Милошем. Ако су се за развитак народне мисли учиниле коме подесне прилике, он је поверљиво пред својим вернима сликао одлуке и дела, која би Милош био предузео, да се приликама користи. Све успомене, све појаве дизале су популарност имену Милошеву, дизале су је из дана у дан, докле то име није већ постало легендарно у народу српском.

Милошеви противници приносили су и сами, са своје стране, и нехотице, да потхрањују струју, која ће им једнога дана бити погибаона. Кад би који од њих прелазио у опозицију, он би претио именом Милошевим, или би улазио са њим у односаје мало искрене, али и мало промишљене. Вучић је имао са њим састанак у Бечу и примао од њега дарове за себе и своју

породицу; Тенка се са њим састајао у Будиму, Раја Дамјановић у Земуну. Што се њима чинило као безазлено ашиковање намењено да произведе у земљи ефекат, а да застраши А. Карађорђевића, то је мало по мало прелазило у навику, обнављало успомену Милошеву и храбрило његове привржeнике, докле најпосле и сам Карађорђевић није почео да се служи именом Милошевим. И он би, са своје стране, претио својим противницима намером, да поврати Милоша у Србију, а кад је криза постала озбиљна, он би говорио отворено и јавно, да ће своје место уступити само Милошу, као најзаслужнијем Србину, који је у животу. Овај говор употребљавао је Кнез најрадије, кад је путовао кроз народ, који, далеко од тога да се таквим изгледима ожалости, узимао их је озбиљно на знање и радовао им се. Јер и ако је Милош, за прве своје владе, чиновништво немилице притешњавао, народ је штедео и заклањао га од самоволе својих супарника.

У таквим приликама пут је за Милоша био природно утрвен. Успоменама и предањима придружили су се и политички погледи Народне Скупштине. Ако би се сувременици Милошеви, који још беху у животу, а имађаху гласа у питању, и склонили, по невољи, на Михаила, на њ би још радије пристао и нови нараштај, ну овој је налазио, да у повратку Милошеву на престо, лежи велико начело *престоне наследности и политичке непрекидности*. Под закрићем тога начела, нашао би се, услед дубоке старости Милошеве, у скоро на Престолу његов наследник, на кога су, у ствари, погледи и били управљени. Разлози ови, уз многе унутрашње обзире, били су колико основани, толико не мање приступачни и најпростијој памети. Мисао је пала на плодну, а већ обрађену земљу; нашла је брзо одјека и потпоре у свој Србији. И кад је Народна Скупштина, 11. дек. 1858 ускликнула: „*на Милошу је!*“, цео је скоро народ одговорио: „*на Милошу је!*“ [1]).

Јаче је дејство идеја, но што мисли писац брошуре, која је изазвала ову расправу. Он често узима неке случајности као основне мисли, и неоправдано разопштава њихов значај. Тако је он и Милошев значај погрешно разумео. То му смета да авилно разуме генезис народне политике у опште, а прелом вршен на томе пољу 1858 на по се; то му не мање смета, одржи потребну међу између привиђења и реалне политике.

---

[1]) „Спољашњи односаји Србије“ Књ. I. стр. 281—283. —

II

Говор о личним својствима историјских људи потребан је, да се могу лакше разумети њихова политичка дела. И с те стране, добро је учинио г. Пирођанац, што је посветио један одсек своје брошуре личности Кнеза Михаила и његовој околини. Ну кад је у тај посао ушао, није смео да се заустави на неколиким оскудним напоменама. Што му није оскудно, то је нејасно и двозначно. Осетио је писац, да не стоји на отвореном земљишту. Што би смео рећи, то му се не говори, а што би хтео говорити, то не налази, да је опортуно да чини. Тек кад је прошао кроз ватру, видео је, да ствар још није сазрела за историју, која хоће целу истину, а не само њене делове, или сам наговештај. Још живе људи, око којих се врзу главна питања, а они нити се могу обићи, нити сада још могу бити предмет отвореног, историјскога суда.

Пројекат кнежев да се по други пут жени, по што га је владика Штросмајер развео од кнегиње Јулије, у колико црква католичка развод брака допушта, стоји ван питања. Исто тако стоји утврђено, да је он имао намеру да проси руку кћери госпође Анке Костантиновићке, своје сестре од стрица. Око тога питања водила се толика борба, да је оно постало средиштна тачка, око које се почео кретати и политички живот. Погрешком владином дата јој је политичка важност, које она није имал: влада се умешала непозвана у једно лично питање кнежево; ј ма да женидбе владалачке имају често и политичког знача намера Кнеза Михаила, према тадашњем међународном положа Србије, не би могла поднети критику у политичком погледу.

Сем д-ра Пацека, тешко да је Кнез ма кога другог у то своје питање посветио; он није о њему учинио никаква саопштења ни Илији Гарашанину, своме првом министру. И кад се овај и непозван, и посредно и непосредно, умешао, изазвао је борбу, која није могла проћи без утицаја на душевно расположење Кнеза Михаила. Фаличност положаја, у коме се налазио Илија Гарашанин према Обреновићима, била је извор многим незгодама. па и овде. Где би други, на његовом месту, оставио стварима слободан ток, ту је Гарашанин мислио, да му треба показати ревност већу од обичне. И опет је све прошло узалуд, јер док поверење кнежево није он никада могао потпуно задобити, ствари је у питању дао, својим мешањем, фаталан заплет.

Ако би се још сад улазило у ово деликатно питање, то би се чинило пре времена, а не би се у њега могло ни ући без личне архиве кнежеве. Да је г. Пирочанац до ње дошао, он не би пао у заблуду да говори о неким котеријама, које постоје само у његовом уображењу, као и много што шта друго. Ван познатих политичких партија у земљи, око Кнеза није било никаквих других политичких утицаја, сем владиних. Кнез Михаило радио је само са надлежним органима, а поглавито са својим министрима. Г-ђа Анка Костантиновићка, његова сестра од стрица, жена енергична и духовита, ограничавала се на домаће, породичне ствари, којима је, наравно, себи повољан правац давала. Блазнавац је и сам просио руку Анкине кћери, докле није, на захтев Кнеза Михаила, од те намере одустао [1]). Писац ових листова био је у Цариграду од 1861 до краја 1867, дакле сувише дуго и далеко од Србије, да би могао и сам бити члан какве котерије. Он је имао учешћа у пословима државним само писмено, јер за шест година своје Цариградске мисије, могао је само онда долазити у лични додир са Кнезом, кад је био на одсуству, а то је бивало ретко.

Органи кнежеви долазили су по кад што међу собом и у сукоб, ну то је била њихова унутрашња ствар, која није на поље г[illegible]ијала. Једни су од њих живели међу собом поверљивије, други с[illegible]тајали по даље један од другога. Мариновић, К. Цукић, Рајко [illegible]анин и Милоје Лешјанин (начелник у министарству споља.

---

[1]) Ова версија, коју ми је приповедао сам Блазнавац, у толико је н[illegible]атнија, што се он, по смрти Кн. Михаила, и венчао са Анкином кћери.

послова, важан чинилац за спољашње одношаје), стајали су уз И. Гарашанина потпуно, не разликујући се ни мало од њега у правцу и општим погледима. Као што је Милоје био доста отворен и смео, он је узимао реч пред Кнезом обично онда, кад се Илији Гарашанину чинило тугаљиво, да то сам чини. Министри су били са својим председником сагласни и у питању о женидби кнежевој. Не стоји дакле тврдња Пироћанчева, да је Гарашанин „*стајао сам за себе*“. Био је један министар, који је заузимао тако усамљен положај, а то је био г. Никола Христић, који није поверење кнежево ни с ким делио, а оно је било необично велико [1].

Што је био Никола Христић у званичним пословима, то је био др. Пацек у личним стварима кнежевим. И ако може један човек сам састављати котерију, то ју је састављао он; друге котерије није било. Научен, озбиљан, дискретан, одан Кнезу, др. Пацек био је неограничени повереник кнежев за лична питања. После смрти кнежеве ја сам читао (код пок. М. Блазнавца) један мемоар, писан руком д ра Пацека, којим се са разних гледишта, домаћих и спољашњих, породичних и народних, темељито доказује, *да Кнез може узети своју сестричину од стрица*. Тај акат открива и велику меру поверења, које је доктор уживао у Кнеза, и велику интелигенцију докторову. Нико други није био посвећен у ове домаће тајне. И кад писац ћутке прелази Пацеков моћни утицај у овоме питању кнежевом, које се развило до пресудног значаја, онда он не пише зналачки, и далеко изостаје иза оног задатка, који је себи поставио да „*коначно расправља питања за историју*“. (стр. 73.)

Ако се кад документима расветле ове ствари, уверићe се писац, да II одсек његове брошуре садржи неке гатке, у које, у осталом, нико му не брани, да верује до миле воље. Остаће стално само оно, што је рекао о личним својствима Кнеза Михаила у облику општих дефиниција; оне су одмерене, али требају објашњења у толико, што „*решителност*“ Кнеза Михаила не треба тако разумети, да се он *брзо* решавао; на против, он се решавао споро и тешко, али, кад се једном решио, он је би чврст у својим одлукама.

---

[1]) Г. Милан Пироћанац није имао никаквог утицаја на послове. О је, тек при крају 1867, заузео место пок. Милоја Лешјанина, и тада га Гарашанин почео уводити у важније послове.

Све друго у овоме одсеку брошуре стоји лабаво. У осталом, писац и сам помаже, да своју зграду о котеријама још сад сруши у прашину, кад тврди (стр. 46). да је Блазнавац подржавао Кнеза у његевом смеру о женидби. Напред смо поменули, да је и Блазнавац био конкуренат (бар до некле,) за женидбу са истом девојком, па није природно претпостављати, да ће он чак и *подржавати* другога, да узме ту исту девојку.

Од многих нагађања пишчевих о узроцима, са којих је И. Гарашанин од питања о женидби кнежевој начинио кардинално питање, најближе ће бити истини оно, којим он налази, да је Илија Гарашанин *„страховао за свој утицај, ако се овај брак закључи и тиме ојача утицај Анке и њене котерије на Кнеза.“* Што пак додаје, да је Гарашанин страховао и *„за велику народну политику“*, то је рекао само ради декорације. Зна се, да се Анка није мешала у државне послове, па није могла ни имати котерије политичке, а још мање котерије, која би била опасна за народну политику. У земљи није било никога, који се противио народној политици Кн. Михаила. Опозицију против њега терали су једино приврженици претендентови, али је то била чисто лична опозиција, коју они не би остављали, ма каква да би била политика кнежева. И ако је *кнежева влада* ударала на отпор, Кнез лично друге опозиције није имао. Гарашанин се, дакле, није имао са чега плашити за ону велику политику кнежеву. Није се он могао плашити ни за ауторитет кнежев, који је био и сувише јак и велики, да би могао од намераване женидбе ослабити, а камо ли још *„претрпети и знатан удар у народу“*. Верујем у лојалност Гарашанинову, али у нежност његових осећаја према Обреновићима слабо је ко веровао, па *знам*, да није веровао ни сам Кнез. Остаје једина версија као вероватна, да се министар упустио у ово тугаљиво питање једино за то, да сачува свој лични утицај од опасне конкуренције.

III

Политички савези са народима и државама балканским заузимају врло важно место у великој политици Кнеза Михаила. Иницијатива за савезе припада Грчкој, која је, преко свога посланика у Цариграду, Ренијера, учинила српској влади предлог, да се ове две државе вежу уговором, коме би задатак био управљен на ослобођење својих племена у турској царевини. То је било преко лета 1861. Под јесен те године ја сам наименован за Српскога Заступника у Цариграду, и пошав на своје опредељење, примио сам упутства, да ступим у преговоре са грчким пуномоћником. У почетку је ствар, са обе стране, текла повољно, али су се прилике у Јелинској Краљевини брзо испречиле на пут народној идеји. 1862 оборен је Краљ Отон револуцијом, која је обуставила правилан ток послова толико, да Грчка дуго није могла себи доћи. Неред је толико у њој овладао, да су сами Грци разграбили оружје из својих државних арсенала. За време провизорије није Грчка влада могла ни мислити на наше политичке преговоре, а требало је доста времена, докле се опет престо попунио. Нови краљ био је млад и неискусан; његов ментор, гроф Спонек, као странац, није се лако могао наћи у новим приликама. Представници Грчки у Цариграду мењали су се често, и носили су дуго карактер привремених заступника. Међу тим су наши одношаји били управљени више на међусобно лично обавештавање, на проучавање задатка, него на пуновазно преговарање.

Кад су унутрашњи одношаји у Грчкој опет узели правилан ток, обновљени су и наши преговори. Они су текли споро, неш

по придоди саме ствари, а нешто и због претенсија грчких, које су искључиво обухватале целу Македонију. Догађаји у Средњој Европи од 1866 покрену духове и на Истоку. Грци прихвате сад живље одношаје с нама. 1867 био је краљ Ђорђе у Петрограду, где, под утицајем савета руске владе, изда непосредно налог своме посланику у Цариграду, Петру Делијанису, да ускори преговоре са Српским Заступником. То се ипак није извршило, докле год није било решено питање о српским градовима [1]). Не делим претпоставку, да су Грци сад похитали, да закључе уговор, да би њиме, у корист Крита, начинили притисак на Порту. Борба је на Криту постојала још и 1866, кад смо ми слали нарочитог изасланика у Атину, да им понуди уговор, па они тада нису пристали, а савети руски да се уговор веже, нису ни у које време недостајали [2]).

Тек, кад је Србија срећно решила питање о градовима, Грчка, *да би нам везала руке*, да не бисмо и даље отишли без ње, показала је толико нестрпљења да уговор са Србијом што пре закључи, да нам је послала на ноге свога човека. Негдашњи Заступник Грчки у Цариграду, Занос (са острва Санторина), који је са мном годинама водио преговоре у Цариграду, дошао је у Феславу код Беча, где сам се ја налазио на одсуству, да уговор закључи, јербо сам ја још од 2 фебр. 1867 имао пуномоћство, да уговор потпишем. Сва су питања, око којих је било несугласица, остављена на страну, и уговор је био брзо склопљен. Од стране Србије узео је учешћа у преговорима и г. Милан Петронијевић. Кад је требало да се потпише уговор, И. Гарашанин пише нам, да уговор потпише г. Петронијевић, (без пуномоћства), по што би било незгодно, да га потписујем ја, као Заступник Србије код Порте, против које је уговор управљен. [3]).

---

[1]) Још у извештају од 19 фебр. 1867 ја сам јавио влади српској, да Грци страхују од нашег градског питања, и да оно неће проћи без утицаја на наше преговоре српско-грчке.)

[2]) Види преписку са Кумундуром. Спољ. одношаји Србије књига II. стр. 443.

[3]) Неће бити излишно, да овде изнесем и само овлашћење кнежево. то је у многоме погледу занимљиво, па и у томе, што ће показати, како И. Гарашанин могао дати свој премапотпис, да ја потпишем савезни

Годину дана пре него што је закључен уговор са Грчком, постигнут је и писмено утврђен споразум и са Црном Гором.

уговор са Грчком и *у самом Цариграду*, а сад, после шест месеци, не бих могао то учинити *ни ван Цариграда*. Од куда та промена? Отуда, што је, међу тим, следовало кнежеве писмо признања (од 20 априла 1864) за мој рад у градској ствари. Оно је у Илији Гарашанину пробудило суревновање веће него што би приличило једноме старешини, који ми и сам у једноме писму (од 4. маја 1864) пише: „*Мислио сам и занимао се већ тим, да ти Књаз напише једно писмо, и да ти изјави своје задовољство на твом досадашњем раду; но чух јуче, да си ти тако писмо већ примио од Књаза, и за то ми остаје, да то учиним, кад се доврши и она друга част твоје радње односећа се на Босну и Херцеговину*". Писмо је кнежево ипак одвело Гарашанина дотле, да је према мени заузео са свим нов положај, који је на свакоме кораку издавао осећање суревњивости. И сам Маринович, његов интимни пријатаљ, није могао а да ми не призна, као што ћемо доцније видети, да писмо кнежево није прошло без дејства на И. Гарашанина. Текст пуномоћства, с француског преведен, гласи:

„*Михаило М. Обреновић по милости божјој и вољи народа Кнез Српски.*

„Тврдо верујући, да је дошло време, да се ослободе народи, који стењу под владом турском, и да су два сада слободна стожера под столетним варварским јармом највећма искушених народа, Краљевина Грчка, и Кнежевина Србија, одређена, да предводе и, с помоћу божјом, да изврше ово велико дело, Ми смо нашли за добро, да се споразумемо у овоме погледу са владом Њег. Величанства Краља Грчког, и по што смо заједнички одредили смер, који се има постићи, Ми смо се сагласили о најподеснијим средствима, која се имају употребити, да се дотле дође.

„У то име, Ми смо изабрали и овластили Нашег Представника у Цариграду, г. Јована Ристића, командира царско руског ордена св. Станислава, као што га и овим бирамо и овлашћујемо, да уђе у преговоре са оним, или онима, који буду довољно овлашћени од стране владе Грчке, и да закључи и потпише с њима један акат, или конвенцију, на основама, које би биле подесне да обезбеде остварење напред поменутога смера, који две државе теже да постигну.

„Обећавамо, да ћемо сматрати да вреди, и да ћемо верно извршити све, што буде уговорио и потписао наш Пуномоћник, и да ћемо томе дати нашу потврду (ратификацију) у року који буде обећан.

„Услед тога Ми смо потписали ово пуномоћство и ударили државни печат.

„Дано у Београду $^{2}/_{14}$ фебруара 1867.

М. М. Обреновић
(држ. печат.)

„Председник Министарског Савета
Министар Иностр. Дела
Гарашанин."

Овај уговор разликује се битно од других уговора ове врсте. Докле су други закључени са народима сродним по вери и судбини, али различним по народностима, овде је уговор закључен између два дела једнога истог народа, па и носи на себи печат срдачнијег и дубљег споразума, но што га имају они други уговори. Али због тога, што је он од једне стране уговорнице захтевао неизмерних жртава, није обећавао, да ће бити дуга века. Уговор са Ц. Гором потписан је 23 септембра 1866 на Цетињу.

Најпосле је дошао на ред и уговор са Румунијом. Овај уговор има четири тачке, које дневник Краља Карла [1]) овако саопштава: I. Између Њ. Св. Кнеза Румунског и Њ. Св. Кнеза Српског биће потпун и искрен споразум и пријатељство. Услед ове присне везе, уговорне ће се стране својски заузети да чувају узајамне интересе својих земаља и да отклањају све, што је противно њиховом савезу, или што утиче штетно на њихове земље и независност. II. Њ. Св. Кнез Румунски и Њ. Св. Кнез Српски изјављују, да, закључујући овај савез, они имају једину и циглу намеру олакшавати развитак и напредак својих земаља сходно својим законитим и аутономним правима. III. Према овом уговору савеза, уговорне се стране обвезују, да ће по измени ратификација настојавати, да се уреде, подстакну и олакшају трговински одношаји међу становницима Њихових земаља. IV. Овај уговор савеза биће ратификован од Њ. С. Кнеза Румунског и Њ. С Кнеза Српског у року од месец дана, а по могућности и раније и т. д. У дневнику Краља Карла,напомиње се, да је уговор „*у ствари само илатонски.*“

Овај уговор потписан је *20 јануара 1868.* Ми обраћамо пажњу на овај датум: видећемо доцније, да је он важан за питања, која претресамо у овој расправи.

О одношајима са Бугарима говорићемо доцније.

Не може Србин, не може ни један Хришћанин источни да погледа на ове савезне уговоре, а да не дође у право одушевљење. За то сам и ја, излажући полет ове идеје под владом Кнеза Михаила, рекао у својим списима (књ. II стр. 9): „Од

[1]) Aus dem Leben König Karl's von Rumänien. Aufzeichnungen eines Augenzeugen. I. Band. Stuttgart 1894. Извод у „Делу“ за фебр. 1895.

како су Мусломани завладали нашим полуострвом, дух његових Хришћана не беше се никада до те висине успео, да себи тражи спасења у заједници народа сродних и по прошлости и по садашњости.“ [1]).

Али, на жалост, ствар има и своје наличје, и то мало утешно. Ако је пут и био најприроднији, није он био и најлакши.

Ако се ни на које друго средство, после оружја, није више важности полагало, *није се ни једно мање оправдало.* До данас анали балкански нису прибележили ни један акат *„заједничке радње балканских народа,“* и ако се та идеја обделава званично има већ 35 година. Изузимајући заједницу остварену између Србије и Црне Горе за време рата 1876 године, сва остала заједница своди се на говоре и преговоре, који су остали бесплодни и онда, кад су дошли до погодбе. И ако је постојао уговор између Србије и Грчке, (од авг. 1867), Србија је морала да води рат за ослобођење *без Грчке*, јер се ова изговарала, да је уговор закључен са Кнезом Михаилом, па да је са његовом смрћу и престао, као да је то био лични уговор а не државни. Уз пркос савезном уговору закљученом (20 јан. 1868) између Србије и Румуније, дружине Црвенога Крста и добровољци, који су ишли из Русије у Србију, за време рата 1876, ударили су у Румунији на веће тегобе но и они, што су пролазили кроз Аустро-Угарску. А уговор? Он је мирно почивао, јер платонски састављен, он није предвиђао сличних случајева, говораху Румуни. Два савезна уговора стоје мртва за *„Заједницу балканских народа,“* кад се један од њих бори за своје ослобођење. И то се тако и даље продужава. Ни најочевиднији интерес не може да здружи балканске државе. 1870 држи се у Лондону Конференција пуномоћника великих сила, на којој се претреса Црноморско, па у след тога и *Ђердаиско питање* подједнако важно и за Србију и за Румунију. И Србија се бори за заједничке интересе, у друштву чак и са От. Портом, али не и друштву са Румунијом.

---

[1]) Ја сам тада изражавао једно осећање, које и сада гајим, али које, после горкога искуства, после неоправданих нада; захтева и велику смотреност и озбиљну контролу. Крити себи неуспех дојакошњих комбинација и покушаја на пољу заједнице балканских народа, не значи ништа друго, но затварати себи очи и играти жмурке у судбини народа свога.

Њен представник светли својим одсуством. и ако је Србија извештена, да је он *назначен*. Румунија избегава Конференцију, да се не би замерила Аустро-Угарској. То исто бива и на Конгресу Берлинском. Кад је у претрес узето важно питање о капитализацији трибута, румунски представници беху већ оставили Берлин. а Српски Заступник приморан, да се *сам* стара за заједнички интерес српски и румунски. Примери су у овоме смислу обилни. Ну најдрастичнији доказ о подобности балканских народа за заједничку радњу дала је напредњачка Србија 1885, кад је објавила рат Бугарској,. да „*одржи у важности Берлински Уговор од 1878,*“ а данас нам нов доказ пружају Бугари својим покушајем, да реше Македонско питање без договора са другим балканским народима. који имају у Македонији не мање животних интереса. Шта више. њиховим првацима, као што је Петко Каравелов. изражени је идеал не само Македонија. но још и Добруча и Пирот. Лепа перспектива за Балкански Савез!

Шта су, према овим појавама, уговори. који су остали мртво слово на хартији? А шта она политичка вежбања са Бугарима, која нам износи г. Пироћанац *као нешто озбиљно?* Ми смо и сами подржавали онај дух споразума са бугарским патриотама, али смо далеко били од тога, да од таквог договарања очекујемо што више од помоћи, коју обично дају пионери. Бугарска је доказала 1876—1878 да за своје ослобођење није кадра била дати ни озбиљне пионерске помоћи. Ми проведосмо први рат (1876) у најкрвавијој борби, а они бацаху оружје, које им ми пружасмо, или га предаваху нашем непријатељу. Руске заставе покрише Бугарску, а Бугари не бише у стању, ни под заштитом руског оружја, да саставе више од 2—3000 добровољаца! И после овога слабог одзива, у овако за њих повољним приликама, очекује г. Пироћанац, да бугарски устанак „*смета кретању турске војске, а нашој да помаже!*“ (стр. 57.) То би, заиста, од Бугара била довољна помоћ у оно време, али, ето догађаји показују, да би била тешка самообмана и то очекивати од оних „*центара*“ бугарских, што мирно живљаху у Букурешту. И види се, да се Илија Гарашанин није ни предавао оптимизму, као што чини нас његов кроничар. Кад је Гарашанин одговарао Српском Заступнику у Букурешту на „*Програм политичког односаја*

Србо — Бугара (Бугаро — Србо) или њихов срдачан споразум," он је управо избегавао, да веже одговорност своје државе за једно писмено, које једва да је имало више моћи од једног ђачког „*упражненија*". [1]) То му, наравно, није сметало, да подржава дух заједнице са првацима бугарским, не варајући се ни мало о значају ове своје радње, којој данас писац даје важност договора са једним читавим народом. И ако сам знао за ове преговоре, и ако смо их и сами подржавали, као што сведочи г. Алимпије Васиљевић, који је, за време Првог Намесништва вршио једну мисију у овоме духу у Букурешту, ја сам јако мало полагао на њих, да их у својим списима нисам нигде напоменуо. И догађаји су ми дали за право. Сви преговори са Бугарима показаше се ништавни; све жртве Србијине остадоше бесплодне за српско-бугарску заједницу. Г. Пироћанац дао је себи труда, да нацрта једну идеалну слику о заједници балканских народа, која је остала далеко од сваке реалности. И ту је улогу он узео на себе, по што је 1885 помогао ударити у корен „*заједници балканских народа*". Да, као председник Скупштинског „*Одбора за адресу*", он подстрекава и храбри на онај лакоумни рат против Бугарске. [2]) То није смела учинити Србија, која се још нигде није одрекла Михаила! Нити је она позвана била, да устаје у одбрану Берлинскога Уговора, а потписници његови да сеире, докле она њихову дужност врши; нити се на тај начин врши „*политика равнотеже балканске*". И ја сам за „*балканску равнотежу*". Томе уверењу дао сам одмах јавнога израза, чим се приступило мобилизацији војске. Ну равнотежа се непостизава само тиме, што бисмо коме одузели један део

---

[1]) Одговор у главноме гласи:

„Међу тим ми не можемо одмах и сам уговор у овоме смислу сачинити, и то не због нас, јер се ми, при оваквим условима, не би имали шта промишљати, него због самих бугарских првајлија (првака), који су на овом програму потписани".

[2]) Ко прочита адресу од 22 септ. 1885, може се лако уверити, да она није ништа друго но безусловно подстрековање на рат против Бугарске. Ту, између осталога, стоји: „Народ Краљевине није велики бројем, али је био и остао велик пожртвовањем својим. Ми не смећемо с ума, да је могао и да не успемо данас — успех је у Божјој руци. Али о томе смо уверени, да не само не ћемо клонути, него да ће и неуспех оставити у нама још дубљи траг и трајније сећање" и т. д.

моћи, или га спречили, да је постигне, са смером да га *одржимо на равној нози с нама.* Она се постиже и тиме, што бисмо и ми себи још толико снаге прибавили, колико је и он има, у намери *да се попнемо на равну ногу са њим.* И тиме би се постигла равнотежа. Овде је био назначен овај други пут; јер је наш сусед овде, рецимо, наш конкуренат, ишао у своју очевину и у своју сферу, а ми смо требали да идемо у своју са њим у савезу. Сви су обзири здравога разума забрањивали радити оно, што је онда напредњачка Србија радила, а најпре обзири на заједницу и будућност балканских народа. И данас долази да доказује корисност идеје о заједници балканских народа човек, који је био spiritus rector овога покрета; и он је доказује према једноме раднику, који је провео велики део свога века у неговању те идеје и званично и приватно, и на пољу јавности и у тешњим круговима, и у личном додиру са представницима народности, и у престоници велике словенске државе! О времена! И то сам чинио и онда, кад се та идеја беше већ показала као тешко остварљива. Мислио сам и мислим, да је не треба испуштати из очију, докле год има наде, и најмање наде, да она може бити пут к спасењу балканских народа. Дотле треба њој тежити, њу неговати и утврђивати. Али, пошто се она, за 35 година, није до сада оправдала, била би опасна илузија не признати право стање ствари, не хтети га *ни себи* признати, но продужити свој живот у обмани, не мислећи и на друге путове, који воде смеру. И ако би тај други пут била и „*два гвожђа у ватри*“, политика не би била рђава. Констатујући 1877 у Нар. Скупштини неуспех савеза балканских народа, ја сам рекао: „*да је остала мисао, да се дочека савез са каквом већом силом*“. [1]) У нашим је очима ова Сила била Русија, а у очима г. М. Пирочанца као да је Аустрија. И, по свој прилици, он и мисли на ту заједницу, кад каже у својој брошури: „*Међународни положај Србије:*“ [2]) „Аустрија, као федеративна држава свога рода, повукла би томе систему све балканске народе, који би тим путем . пли до њиховог (sic) народног уједињења и до осигуране і родне самосталности, добила би на своју страну све консерва

[1]) Види „*Једно Намесништво*“ стр. 17.

[2]) Београд 1893.

тивне европске државе и решила би на најсрећнији начин и своје унутарње питање народности. Светска Историја поверила је *у првом реду* и овај узвишени задатак династији Хабсбурговаца, и *скора ће будућност показати*, колико се старог духа у тој прослављеној лози и данас још може наћи.“

Све је могуће, и ако све није вероватно. Ну онда писац доводи у питање ону другу мисао, по којој би „*чиста заједница*“ балканских народа била једини пут, који треба уочити за будућност. Пада у очи, да г. Пироћанац једног дана ставља на чело Балканској Конфедерацији једну велику Силу, а сутра дан износи „чисту заједницу“ балканских народа као „*једину здраву мисао*“ у политици њиховој. И ако је г. Пироћанац пун контрадикција, и ако не показује, да има куражи свога мишљења у овој тачки, свет ипак има већ створено мишљење о њему [1]).

Помињући, на другоме месту, како се нису оправдале оне велике наде, које су полагане на савез Србије са балканским државама, ја сам рекао, да би и Кнез Михаило дошао до тога уверења, да је остао у животу. И заиста, мало би му времена требало, да до тога уверења дође. Г. Пироћанац тврди, да се по уговору закљученом са Грчком имало под јесен 1868 (септембра) ући заједнички у рат са Турск м. У савезном уговору од авг. 1867 нема о року за улазак у оружану акцију ни помена, а ако што о томе има, то може бити у војној конвенцији, коју је потписао генерал Зах. Септембар — необичан рок за улазак у рат; у толико необичнији, што ни тај ни други какав рок не беше утврђен са Ц. Гором!. Ну кад дође и тај необични рок, шта видимо у Грчкој? Пред нама се отвара жалостан призор! Грчка, дошавши са Турском у сукоб због устанка на Криту, који се протеже још од 1866, види се приморана, *да јавно и званично призна свуколику своју немоћ*. Притешњена турском флотом, она прима и турски ултимат, а влада Грчка издаје проглас, који и сувише признаје.

---

[1]) Ја сам имао прилике наићи у Аустро-Угарској на политичаре, ко и рачунају на њега, као на пријатеља аустроугарских анексија на Истоку, које иду и даље од Босне и Херцеговине; које и саму Србију од е судбине не искључују. Кривица је можда до самога Пироћанца, који е у својим списима заплео у контрадикције, па оставио свакоме отворе о поље, да из њих слободно изводи закључке.

Оно, што се догађало у Грчкој, у непосредном времену по смрти Кнеза Михаила, тако је значајно за објашњење питања, која ми овде претресамо, да мислим, да ће бити од користи, ако из својих бележака стављених на хартију још пре двадесет и више година, изведем што иде:

„На измаку 1868 Порта пошље Грчкој влади ултимат, којим је од ње захтевала потпуно задовољење, што се меша у Критски устанак, као и обавезу, да се од мешавине уздржи и прекине свако даље суделовање у томе устанку. Питање пређе брзо у руке Великим Силама, које се договоре, да га расправе на Конференцији, која се састане у Паризу.

„Намесништво је брижљиво пратило развитак питања, па није ни коју прилику пропуштало, да оснажи кораке Грчке владе и да јој засведочи своје пријатељство.

„Порта је спремила ноту и Србији и Румунији, да им саопшти мере предузете против грчких поданика, које је била наумила, да прогна од свуда из своје царевине, *па је и од нас захтевала да то учинимо.* Ми смо се брзо споразумели са Румунијом да то захтевање одбијемо. Били смо у толико одсудније решени да то учинимо, што нисмо смели ни ћутањем пристати на прецендeнцију једну, којом би нас Порта хтела увући, да следујући њеним заплетима, било спољашњим, било унутрашњим, сиђемо на ступањ просте турске провинције. 11 декембра влада Намесничка телеграфише своме Заступнику у Цариграду, да изјави одсудно Порти, да она не може дати следства њеном захтевању, по што га не може сматрати као сагласно са аутономијом Србије. Порта, сазнавши нашу одсудност, замени 17. дек. свој акат другим, у коме изостави увредљиво захтевање, па се ограничи просто на нотификацију; а консули енглески и аустријски, сажаљевајући први корак Портин, објасне нам, да она није ни мислила озбиљно на извршење свога захтевања, већ да је само хтела да покаже своје сузеренство (faire acte de sa suzerainetè).

„Тиме је успешно закључен био први појав, који се нас, у о ме заплету, непосредно дотакнуо. Но ми смо с непрекидном п жњом пратили и друге, који су од нас подаље стајали. Пре но ш о се отворила Конференција у Паризу, трудили су се Лонгв рт и Калај, да сазнаду наше намере за случај, да би размир ца прешла у оружан сукоб. Изгледало је, као да су ови

страни представници веровали, да се рат може и локалисати, ако би Србија хтела остати неутрална, по што по њиховом мишљењу, други хришћански народи у Турској, не би, без Србије, у стању били дати сукобу већег размера. Ми смо им изјавили одрешито, да, у случају рата између Турске и Грчке, Србија не сме остати неутрална већ ни са тога, што, ради свога опстанка, не сме пустити Грчку да пропадне. Оба консула похитају да обавесте своје владе о правоме стању ствари, и живо им препоруче мир. Осим телеграма, које је Лонгворт отправљао у Лондон и у Цариград, он је својој влади и нарочите курире слао, да би јој доказао, како би оружаном сукобу између Грчке и Турске неизбежно следовао општи покрет на нашем Полуострву, по што Србија не би неутрална остала. Нема сумње, да је и Порта била, истим каналима, обавештена о оваквим изгледима; а зна се и то, да је генерал Игњатијев Портиним министрима откривено говорио, да је Намесништво тврдо решено, да и Србију уведе у рат, ако би се овај између Турске и Грчке изродио. Последица ових информација била је та, да је Али-паша опет постао зловољан против Србије, али наше изјаве нису остале без дејства. Порта брзо спусти тон на Конференцији, и прими закључења њена.

„И Грчки Генерални Конзул извештавао је своју владу о расположењу Намесништва, о коме, у осталом, није Грчка могла ни сумњати. Она је у нашим одговорима налазила наслона за своје преговоре. Али, живећи и сама у уверењу о својој неспремности, Грчка је влада чинила све да избегне рат; а кад је примила закључења Париске Конференције, онда је Савет Министарски, под председништвом Заимиса, издао (25 јан 1869) прокламацију, у којој објављује *„како је устанак Критски довео Краљевину у сукоб са Турском; како је 4 дец. 1868 Порта прекинула одношаје са Грчком, а два дана пре тога (2. дек.) да је Адмирал Турски Хобарт блоковао Сиру, најнапреднију трговачку варош у Грчкој. Тако је област јелинска била повређена, а Грчка није могла, да одбије ову повреду и да освети част своју.“* „И[illegible]а вели даље прокламација, тридесет и шест година, од како[illegible]је прва династија наша основана, *па се ипак влада јелинска на[illegible]а у нужди, да поднесе повреду јелинске територије, не имајући с[illegible]ства да је одбије“*. *Па* објављујући народу, *да је влада реч[illegible]а*

да прими закључења Конференције Париске, објашњава му и узроке, са којих је приморана да то учини. „*Докле нам, веле министри, на мору свака спрема недостоје, ми налазимо, да народ није ни на суву готов.*“ „Ми смо мислили, додају министри у својој прокламацији, да бисмо издали своју тако искушану, а тако драгу отаџбину, ако бисмо је изложили рату онда, *кад немамо ни довољне, ни спремне војске; кад се народ не може да наоружа, а цела се Европа показује рђаво расположена за све, што би могло компромитовати општи мир*“.

„У таквом стању ствари морална је потпора била једина, коју је Србија могла Грчкој указати, а та, као што је изложено, није ни изостала у границама наше моћи.

„Шта више, да су преговори у Паризу дуже потрајали, ми смо већ помишљали и на диверсију, коју бисмо могли учинити у корист краљевине. У то доба имали смо ми у Београду на расположењу арнаутског пашу Ц. који је, у почетку децембра те исте године (1868), добегао био овде из Цариграда, где се некад са мном лично познавао. Овај је био готов да упадне у Албанију и да је побуни, а да би он могао успети, да буну начини, то није за нас подлежало никаквој сумњи. Он је човек одважан, личан, поносита стаса тако, да га је милина било видети. У Албанији био је познат и уважен; од добре је куће, а уз то Арнаутин, који је допр'о до вишега чина паше, што није обичан'појав. Већ смо били ушли и у преговоре са генералом Игњатијевим, да Русија прими на себе потребне новчане жртве[1]) за ову диверсију, а у Албанију били смо већ послали два човека, да доведу неколико арнаутских главара, са којима би Ц. паша уговорио план, по коме би се устанак отпочео. Ну како Конференција у брзо доведе ствар до неког помирљивог закључења, које обе завађене стране, и Турска и Грчка, приме, то и наша намерена диверсија постане излишна.

„*Краљ је Ђорђе високо ценио пријатељско понашање Намесништва према Грчкој, па је наложио своме заступнику у Београду, да ...лм за то изјави Његову захвалност. Доско је извршио Краљев н... ог 26. јануара 1869 г.*

„Од како је Грчка свога агента акредитовала код српске владе, Н ·есници нису никоју прилику пропуштали, а да не обраћају

[1]) И овде пада једна тачка аргумената и заблуда Пирочанчевих.

влади Грчкој пажњу на потребу, да своје војничке спреме живље покреће Нарочито су они у томе смислу говорили Грчкоме Консулу, од како се отворио немачко-француски рат, и тражили су, да са Грчком владом измењају мисли поводом оних силних догађаја

„У оно време било је у Атини на крми министарство Дели-Ђорђево, које је, ваљ'да под утицајем тешких унутрашњих околности, остављало Доскове рапорте без одговора, по у почетку 1871 год. дође на владу Кумундурос. Овај грчки државник свагда је озбиљније схватао потребу тешњих одношаја између Грчке и Србије, па примивши нове извештаје, које му је, по нашем наваљивању, писао његов агенат из Београда, похита да нам се одзове.

„Кумундуров друг у министарству спољашњих послова, Христопуло, одговарајући у фебруару те год. на извештаје Доскове још од 1870 год. напомиње, да су сва министарства грчка од неколико година наклона добрим одношајима између Грчке и Србије, а нарочито Кумундурос, који се, у своје време, и трудио, те се овим одношајима положио јасан и практичан темељ [1]) Али он мора да нас подсети на програм Кумундуров, у коме је овај Министар-Председник пред Камером изложио, у каквом се тешком стању налази Грчка, нарочито са својим исцрпеним финансијама. Христопуло уверава нас, да Грчка зна за свој позив на Истоку, да зна, како је слога са хришћанским народима на Истоку, а *нарочито са Србијом, основни камен њиховој будућности*, али да за то треба развијати живе силе народне, а нарочито војну снагу. *То је Грчкој Критски устанак сметао да учини, а те сметње да је разбојништво само умножило*, бацивши Краљевину у немале неприлике. Најпосле, Христопуло изражава уверење, *да ни спољашње околности нису за акцију угодне*, по што се Европа хоће већ да умири, па не треба ништа на ризик стављати.

„Грчка неспремност била је, дакле, један од главних узрока, што није француско-немачки рат употребљен у корист Истока, јер без суделовања Грчке у драми, која на Истоку предстоји,

[1]) Нишани на потписани уговор између Србије и Грчке.

није ни мислити на његово препорођење, ако се ово има да изврши снагом његових народа".

„Не само што је Грчка била спречена да пристане на наш позив за споразум, већ је, на скоро, улучила прилику, да употреби у своју корист кораке, које смо ми у овим приликама код ње предузимали. У једном распису на своје дипломатске заступнике на страни, Грчка је влада додирнула била *своје народне тежње*. Индискрецијом овај корак допре до знања Порти, која затражи објашњења од Грчке владе, и ова, да би показала своју мирољубивост, позове се у објашњивом акту свом и на то, како се Грчкој има у заслугу да упише, што је у критичким околностима уздржала од покрета Србију и друге источне народе. Нека је просто грчкој влади, што је прибегла овој малој хитрости, да се из неприлика извуче; ми смо задовољни, што у овоме њеном кораку налазимо сведочанство и за своју и за њену радњу у време оних значајних прилика. Шта више, Грчка је влада и у саме руске доплиматије тражила посредовања, *да Србију одврати* од намере, у коју је била рада да и Грчку уведе. Унутрашње неприлике грчке осујетиле су наше и грчке добре жеље и дале нову лекцију источним народима, да, у погледу на нашу будућност, у залуд пролазе и најпоспешније спољашње прилике, кад у средини нашој, на нашем огњишту, нема довољно чврстоће и спреме. Бог би дао, да се и до тога дође!"

Овај развитак догађаја по смрти Кнеза Михаила показује јасно, да су прилике и у Грчкој биле противне уласку у оружану акцију за ослобођење балканских народа. Да је Кнез Михаило остао у животу, и он би се уверио, како се улази и у годину 1871, а прилике остају све једнако неповољне, још неповољније, но што беху и у 1866, кад је он учинио корак за градове, не могавши себи обезбедити правилно суделовање Јелинске Краљевине, *без које он није мислио ни улазити у рат*. Тако су се мало оправдале наде полагане на балканске савезе!

И преко свега тога, чиста заједница балканских народа остаје, и по нашем мишљењу, најздравија мисао у политици њиховој; ну, према добивеноме искуству, она није више *и једина* здрава мисао. Треба мислити и на друге путове. Не треба ни који пут занемарити, да се дође с Бугарима до споразума; они су били и остају најближи и најприроднији наши

савезници. Може бити, да се сад може лакше постићи споразум, кад Бугари имају своју организовану државу, но што је било могуће онда, кад они нису имали никаквог уређеног центра, који би био позван да носи одговорност за своје обавезе. С Грцима смо годинама све покушавали, па је ишло тешко, једва се мицало. После шест година узалудних преговора, требало је да падне на теразије сав аукторитет велике Русије, па да се Грци склоне, да вежу с нама савезни уговор — *скоро сакат*. Грчко суревновање оставило је Македонију ван уговора. [1]) Па и тај не-

[1]) Преговорачи српски поднели су Министру споља послова и један извештај потписан 10. авг. 1867 у Феслави. Ту стоји, између осталога, и ово

„Што се тиче најглавнијега питања, т. ј. граница, за обе стране уговарају се по две провинције као минимум, по што г. Занос није пристао, да се помиње Стара Србија без Македоније, коју Грчка за себе рекламује, а за све што би прешло *предвиђени минимум*, уговора се, да се обе државе споразумеју у случају даљега успеха, но тако, да се још од сада разуме, да ће се за основ узети *слободна изјава народних жеља*.

„По што се није могла поменути Стара Србија, Ристић је остао у уверењу, да би наши интереси били јаче подјемчени, да се за основ минимуму био узео број житељства, јер сад бар ствари тако стоје, да је јако бојати се, да ће се Аустрија и самим оружјем противити ослобођењу Босне и Херцеговине. Под тим условом Грчка би била обвезана да нам јемчи за уговорени број житеља макар с које друге стране, докле би се она у случају свога успеха у Епиру и Тесалији, а тегоба аустријских у Босни и Херцеговини, могла лако изговарати, да уговором није везана, да нас с друге стране накнађава Грчка може тим пре доћи у прилику, да овоме изговору прибегне, што је вероватно, да ће је Запад потпомоћи, да што пре заузме Епир и Тесалију, те да је тако од Србије брже одвоји. Није се бојати, да би се ушло у деобу Македоније, ако би се за основ узео број од $1^1/_2$ милиона, јер пре, него што се до Македоније дође, има се прећи преко Епира и Тесалије, а ове две провинције могу имати $1^1/_2$ милион становника, који би ми Грчкој подјемчили, имајући да бирамо свој $1^1/_2$ мил. онде, где би нам околности допустиле. Тако нама Уговор не оставља, у овоме обзиру, друге предохране, до што се утврђује, да се обе стране имају заједнички одупирати свакој страној држави, која би хтела ма коју провинцију Европске Турске себи да потчини. У недостатку јаснијег и потпунијег јемства морамо ово сматрати као јемство по нужди, но свагда недовољно

„После новог претреса г. Занос се склонио на наш предлог, да се у нарочитом протоколу обвежу стране, да једна другој гарантују накнаду с друге стране, ако би се доказало, да је немогуће доћи до уговореног *минимума*, но накнада не би се именовала. Са своје стране, иск је г. Занос, да ее у истоме протоколу изјави, да Кандија остаје изван ше садање погодбе, што смо ми нашли, да је умесно.“

потпуни уговор они неби још закључили, да их није изненадио српски успех у градскоме питању. То искуство треба узети на знање па ипак не мање неговати и њихово пријатељство и тражити, по потреби, и њихову дружбу.

Братски одношаји са Цр. Гором сами се собом препоручују као најпоузданији и искуством оправдани пут к будућности.

Румунија ће се тешко показати као савезник на другом ком путу, ван на путу трговинских и општих суседних одношаја.

У осталом, видели смо, да ни Кнез Михаило није мислио ништа покушавати без наслона на Русију. После искуства, које нам је оставила покушана система савеза балканских народа, наслон на Русију добио је ново освештање као потребан и неизбежан у сваком случају.

IV

Било је суђено, да у реду питања, која је Кнез Михаило унео у свој програм, добије своје повољно решење најпре оно питање, које је, по природи ствари, било најпрече и за даљи развитак његова програма најпотребније. Сад, после немало тридесет година, од како су турски гарнизони оставили градове српске, многима и не пада на ум, да је са њиховим одласком Србија ослобођена туђе војне окупације, која је за њен национални напредак стајала као огромна сметња, а за њен народни поносе као не мало понижење. Приликом бомбардања српске престонице најживље се осетила потреба, да се, по што по то, скине овај жиг са чела Србије; да се са бедема градских дигну топови, који су били управљени на нашу престоницу, на нашу трговину, на свеколико благостање земље наше. Ако и има доказа, да се ни раније није равнодушно гледало на присуство турске војске у српским градовима, од 1862 мислило се и радило, дан ноћ, на њиховом ослобођењу. Питање градско, и ако није било коначни смер Кнежеве политике, и ако је улазило у његов општи програм, било је *и један програм за себе*, који се имао извршити било сам за себе, било у вези са другим питањима. Градско питање било је за Србију једно од кардиналних питања, свагда, а нарочито од 1862. Па ипак се налази људи, који га сматрају само као неко *узгредно* питање. Наравно, што се више удаљавамо од једног предмета, он бива све мањи у нашим очима; ну ко тако гледа на догађаје, он треба да се окане претенсије да „*расправља питања за историју*“, а још мање да их расправља „*коначно*“.

Судећи по г. Пироћанцу, Србија је, за владе Кнеза Михаила, живела само за своје политичке савезнике. Она је и корак за ослобођење својих градова учинила једино у томе смеру, да олакша Грчкој успех на Криту. Овако схватање изгледало би нам као идеализам, кад не бисмо познавали писца као човека, који нема ништа помешанога са идеализмом. Он, у својим политичким брошурама, вазда лута по високим регионима, не гледајући на оно, што му најближе стоји пред очима. Од куда и за што то? Хтео би да буде оригиналан. Жудња за оригиналношћу тера га на систематску опозицију свакоме и свачему. Тај нагон одводи га, да исказује ствари, истина, по кад што нове, али које могу и да не одговарају свагда ни његовим уверењима, а камо ли да буду основане. Његова је тенденција гола нага; она иде на то, да представи јунака његове епопеје као *једину* личност, приступну великим патриотским замислима, као државника, који не смера ни на што мање по да створи „*Југословенско Царство*". Све је друго детаљ, ситница. И само ослобођење српских посада улази као ситница у пишчеву уображену политичку систему.

Постоје документи, да Грчка одбија понуђени јој званични савез са Србијом, не имајући средстава да уђе у јавну оружану борбу, предата је јавности препи ка између посредника ових земаља, која објашњава, да Србија не би учинила корак за градове, да се Грчка одазвала њеном позиву да утврде савез за одбрану и нападање. Ја сам у своме спису „*Спољашњи односаји*" и т. д. објаснио, да су се у влади Кнеза Михаила, пре него што је учињен корак, испитивале мере, које би се могле предузети у корист Грка; али стоји ван сваке сумње, да је корак учињен *без обзира на политичке савезнике* којих, у осталом, онда није ни било на другом месту, ван у Ц. Гори; јер су са Грчком и Румунијом закључени савези по изласку турских гарнизона из Србије. Могао је српски корак ићи у прилог и Грцима онда ангажованим у борбу на Криту, као притисак на Турску, па је тако и објашњен Кумундуру у моме писму од 1. нов. 1866, али је корак био задахнут једино потребом српском, а на име оном потребом, која је објашњена у писму Кнеза Михаила управљеном Великом Везиру 17 окт. 1866.

Политика Кнежева била је политика реална; оно, што хоће п. сац да нам представи као политику кнежеву (или управо рећи,

као политику Гарашанинову) није ништа друго, но онај златни сан, који Српство снива од Косова. За такву политику знало је Српство и онда, кад је уздисало под тешким јармом турским, кад није знало за дипломатију, већ за своју нужду.

Може бити, да би сила догађаја собом донела, да Србија уђе у рат и пре него што би ослободила градове; ну не мање стоји, да од 1862 питање градско није силазило са дневнога реда политике кнежеве. Она је била управљена на то, да поднесе велике жртве за успех у овоме питању. И кад се кретала у широким размерима, није она никада губила из очију градско питање. Колико је народ полагао на успех тога питања, показао је, при повратку Кнежеву из Цариграда, дочек, који не би могао бити усрднији, да се Кнез из Призрена победоносно повратио.

Шта је овај успех вредео са практичкога гледишта, показало се довољно приликом наших ратова 1876—1878.

Нисам никада ни држао ни изразио, да су градови били крајњи смер политике Кн. Михаила. На против, да се то не би догодило, ја сам и подсећао на погрешну политику високог Стевана. Ну питање градско није било ни тако незначајно, као што би хтео да га представи писац епопеје, којој је он дао оно бомбасто политичко име; није то питање као узгред положено и пред Порту изнесено. [1]) Сам његов развој најбоље тумачи и смер учињеног корака. За то нека нам је допуштено изнети у две три речи генезис учињеног корака.

---

[1]) У овоме смислу позива се писац и на мемоаре пок. Ј. Мариновића. Ја не знам шта је Мариновић о томе питању прибележио, јер ти мемоари нису изашли на јавност. Али је писац, свакојако, изгубио из вида, да ауктор мемоара, ако и он заиста багателише градско питање, нема права да се размеће после оних *понижљивих* предлога, које је учинио у Лондону, да би се могло доћи до повољнога решења у градском питању. И сам Пироћанац мора поступак пок. Мариновића да назове „*нерасудним*". Имам још да додам да је Гарашанин послао Заступнику у Цариград Мариновићев мемоар *без икакве ограде*. Писац износи нешто из мога мемоара поднесеног 1866 Руском посланику у Цариграду такође о градо[illegible]а. Г. Пироћанац чини то можда у намери, да ублажи очевидну погре[illegible]ку Мариновићеву, ну ова два корака немају ништа више сроднога до[illegible]ам предмет о коме се ради. Мариновић је нудио, између осталих, и ове [illegible]р-малне обавезе: да ће Српски кнезови бити дужни да иду у Царигра[illegible]на

Кад су се, услед догађаја у Средњој Европи 1866, почели у Турској кретати духови у правцу, који је Порту јако узнемирио, ја сам, у једном извештају, изнео озбиљан положај њен и предложио, да се формално захтевају градови, (или њихово порушење). Мој министар, И. Гарашанин, који се тада налазио у пратњи кнежевој у Аранђеловцу (на Киселој води), одговори ми, да Кнез налази, да би добро било, да ја дођем у Београд, како бисмо се лакше договорили. Ја сам, у то време, био послао у Атину кап. Љуб. Ивановића, који ми је био придат као војни аташе, да се споразуме са првацима атинским о заједничком задатку. Јавивши то министру, обзнаним му, да ћу његовом позиву следовати, кад се врати Ивановић из Атине. По повратку Ивановића јавим, да смо сад у стању *одлучити се*, и добијем налог да пођем у Београд. То је све било октобра 1866. Све то налази се у актима званичним [1]).

Дошавши у Београд, ту сам био изненађен великом неодлучношћу. Сви су меродавни фактори били за мој предлог, сем

подворење; да се Србија неће цепати од Турске ни проглашавати за независну; да ће се споразумети о ограничењу броја *народне војске* и т. д. То је нудио пок. Мариновић *писмено*, а ја сам, у своме мемоару, бацио ове речи ради успокојења От. Порте: „*Кад престану градови, престаће и потреба одбране*“. То је далеко од сваке обавезе.

Овом приликом желео бих, да учиним и једну исправку, која се не тиче брошуре г. Милана Пироћанца. —

Госпођа Милева Алимпијћка, у биографији генер. Р. Алимпијћа, мисли да може у моме мемоару „*местимице*“ видети речи из мемоара свога мужа о градовима. Није чудо, што жена види свога мужа и онде где га није; али ја мемоар пок. Ранка никад, па ни до данас, нисам видео иначе, но у њеној књизи, нити сам дотле знао, да је он и постојао. У осталом, сад су оба мемоара предана јавности, па је слободно свакоме, да их упореди.

Ја сам ценио вредноћу и способност генерала Р. Алимпијћа, па се не бих стидео да се, као невојник, послужим његовим војничким знањем, ну, у овоме случају, тога није било, као што је било у једном другом. По[illegible]. Ранко послао ми је једном у Цариград нацрт положаја Малог Зв[illegible]ника и Сахара. Тај ми је његов посао лепо послужио при званичном обј[illegible]пњивању ствари.

[1]) Ако их не буде појела помрчина, као што је појела целу фасциклу о [illegible]линском Конгресу. Ја је бар нисам могао наћи кад сам је тражио.

Председника Министарства. Био је за предлог и г. Ник. Христић. Знајући тежину његовог гласа у савету Кнеза Михаила, ја сам га молио, да ме потпомогне. Он ми изјави, да је и он за предлог, али да се не може да меша у послове, који не спадају у његову струку. Све је ово предходило Конференцији, коју је позвао у двор Кнез Михаило. На Конференцији су били: И. Гарашанин, Јов. Мариновић и писац ових листова [1]). Ја сам описао ток саветовања у спису: „*Спољашњи односаји Србије*" *и т. д.* књ. II. (стр. 460—466). Пироћанац ми замера, што нисам изнео и разлоге, са којих се И. Гарашанин противио кораку. Да их је било, ја бих их за цело био изнео; ну Гарашанин је тада *мало и незначајно* говорио; оно, што, по речма Пироћанчевим, наводи Мариновић као разлоге Гарашанинове, могао је он од њега чути *у другим приликама*, али их Гарашанин у *овој прилици није изнео*. Он је, по своме обичају, био позвао и М. Лешјанина у двор, по свој прилици, да овај, као отворенији и смелији, пред Кнезом буде тумач његовога мишљења, али, кад смо улазили у двор, И. Гарашанин изненађен, окрене се с питањем: „а где је Милоје?" Ну Милоје је био изостао, по свој прилици, да избегне улогу, коју му је био наменио министар.

Ми смо казали, да је било „*неверице*". И пре и после Конференције Гарашанин је стављао на супрот предлогу *своје сумње* у успех ствари. Других каквих разлога његових ја се не сећам а био сам у ствар дубоко ушао, да бих их могао заборавити. У осталом, ја ћу, *на своме месту*, казати шта мислим о побудама, које су И. Гарашанина довеле у овај недоследан положај.

Уз пркос овој опозицији министровој, мој је предлог на Конференцији код Кнеза усвојен; ствар је и сувише евидентна била, да би могла другачије испасти; шта више, примљен је, уза ствар, још и modus procedendi, који сам ја предложио. Ако има каквих мемоара од Јов. Мариновића о томе предмету, он је ваља да и то прибележио.

Преговори су трајали пет месеци. Као што сам се на Конференцији изразио, тако се ствар и развила. Она је зависила од мањег или већег притиска, који су догађаји на Порту бацали.

---

[1]) Погрешно је разумео г. Пироћанац, да је ту био и г. Ник Христић.

па је понекад располагали, да нас коначно одбије. понекад да нам остави само мање градове (али не и Београд). докле се најпосле није решила на коначну уступку. [1]).

Кад је Кнез Михаило дошао у Цариград поводом уступка градова, ја сам држао, да се та прилика може употребити, да се од Порте очупа још једна концесија у корист Србије.

Предложио сам, да се тражи *ферман*, којим би јој се признало право, да се сама конституише. Она је то право имала још 1830, али унутрашњим трвењем, она га је изгубила хатишерифом од 1838. Париски уговор дао је међународно освештање свима хатишерифима, који су се Србије тицали (conformément aux hatts impériaux ect.) па и хатишерифу од 1838.

Што су 1861 издати засебни органски закони, којима се обилазио Устав Турски, то је имало унутрашњу вредност, па и то неосигурану за све прилике [2]). Међународно стајао је тај хатишериф у потпуној важности као Устав од 1838. Порта је могла употребити сваку подесну прилику, да се њиме користи, и да шаље своје комесаре у Србију. И она је то заиста и покушала да учини *у след катастрофе од 1868 г.* То је и био нарочити повод Уставу од 1869. И то није био само унутрашњи акат, који у погледу међународном не би имао више вредности од закона од 1861; он је добио и санкцију великих Сила, за чији се пристанак Намесништво побринуло пре него што је приступило делу уставног преображаја 1869.

Познавајући терен Цариградски, ја сам био уверен, да би Кнез Михаило тада био добио ферман, да је само Порти жељу

---

[1]) Нашавши у архиви министарства један мој телеграм, у коме сам ја јављао кад се показало ово друго расположење, г. Пирићанац радосно узвикује, како нисам ни ја погодио. А шта се има погађати у извештајима, који се, по дужности, подносе о флуктуацији стања и расположења! Како сићушно! Та опаска пишчева најбоље издаје дух, којим је он био задахнут у овоме целоме послу.

[2]) Ја сам слушао, како се најбољи правник онога времена, Дим. Црнобарац, позивао, и после закона од 1861, на Устав од 1838, као што дагас чини г. М. Пирићанац у другом једном питању. Он се, у овој истој брошури, која је предмет наше оцене, позива, поред домаћих закона о часледству престола у Србији, и на хатишерифе турске. Колика недослеђност од његове стране! Ако су закони од 1861 могли уништити Устав од 1838 (хатишериф) за што да закони од 1859 и 1861 нису могли замени и хатишерифе од 1830?

изјавио. Тиме би, уз ослобођење српских градова, постигао још један велики успех, коме се Порта постојано противила.

Ја сам дакле овај предлог учинио *имајући пред очима, пре свега, међународни положај Србије.* И сада држим, да је учињена погрешка, што је тај корак пропуштен. [1]).

---

[1]) Поводом овога предлога писац се пустио у нека нагађања и назвао ме „дукатовцем", нишанећи, ваљда, на чланке, који су под знаком ♯ излазили у „*Српским Новинама*" за друге владе Кнеза Милоша. Ну морамо му разбити и ову заблуду. Ако се писац обрати на г. Матију Баня, чуће од њега, да је он писац оних чланака под ♯ и да се, шта више, спрема, да одвојено штампа оне чланке, од којих су први, да узгред речемо, излазили са претходним знањем Кнеза Михаила.

Писац као да ми замера, што сам се претходно, „*по своме обичају*" обратио Кнезу са својим предлогом о ферману. А по каквом би се „обичају" морао један посланик, па ма се он и „капућехаја" звао, обраћати најпре Председнику Државног Савета? Кнез Михаило учинио ми је част, те је ушао са мном у непосредну преписку још 1862, као што се може видети из мојих списа о „*Спољашњим односајима Србије.*"

V

Свеколика полемика, која се изродила између нас, најпре између г. М. Гарашанина и мене, а сад између г. Милана Пирочанца и мене, своди се на застој оружане акције за последње године владавине Кнеза Михаила. Г. Мил. Гарашанин је тврдио, да година 1868, *ако није била година рата, била је година у очи рата.* Ја сам поставио разлику између *акционе политике* и *оружане акције.* Прва је, рекао сам, продужена без прекида, а о оружаној акцији формулисао сам своје мисли у овим редовима: „Србија је, истина, добила градове без крви и жртава, али их је Порта уступила само под притиском тешких прилика, па се и онда старала, да дође *бар до моралних обавеза од стране Србије.* И то је разлог, који над свима другим разлозима, говори, *да Србија 1868 није била на прагу рата.* Оружана акција Србије била је одложена на неодређено време онога тренутка, кад је Србија градове примила. Да боље ствар објаснимо, поновићемо, *да је корак за градове учињен тек онда, кад је краљевина Грчка одговорила, да није у стању да уђе у војну акцију.* И Србија је у толико пре могла дати *мирољубива уверења,* у колико су и њени пријатељи били решени, да *одложе пресудну акцију,* без обзира на то, да ли постоје уговори *или не.* Докле су ишла мирољубива уверења Србије, може се видети најбоље из онога мемоара, који је пок. Мариновић поднео Енглеској влади у Лондону (7 Марта 1866). Порта је веровала у реч задану у име Кнеза Михаила, као што је веровала и сва Европа. Није Кнез Михаило био човек, који би 1867 год. могао задати реч Порти и Европи, да ће Србија бити задовољна и мирна, ако добије градове, па да одмах 1868 с Портом зарати. Не, таквом прет-

поставком чини се само увреда успомени племенитога Кнеза, који има права на наше веће поштовање.“ [1]). А г. Пироћанац? Он је на стр. 74 своје брошуре изјавио, да је наступио „*неки застој на отпочетом раду за улазак у рат.*“ Према овоме изразу могло се мислити, да се наша мишљења не разликују кад ни г. Пироћанац не дели мишљење г. М. Гарашанина, „да је година 1868 била ако не година рата, а оно година у очи рата.“ Могло се дакле мислити, да се нас двојица разликујемо само по *узроцима*, са којих је „*застој*“ наступио. Тако се могло држати, докле г-д он није објавио неке своје „*Напомене*“ у „Одјеку“ на критику, која је изашла о његовим политичким брошурама у расправи „*Српска народна мисао и М. Пироћанац*“. Тим поводом г. Пироћанац изишао је из такта и изгубио ону мирноћу, коју је показао у својој брошури, (ма да и она није била слободна од заједљивости), и место да се обраћа писцу брошуре, он се обраћа мени, и ако ја нигде у овој полемици нисам свога имена крио.

Он ми подмеће, да сам ја тврдио, да је Кнез Михаило „*у договору са својим савезницима*“ одложио оружану акцију.“

А где сам ја тврдио „*да је Кнез Михаило то учинио у договору са својим савезницима?*“ Г. Пироћанац, коме се допада реч „фалсификат“, нека промисли, да ли је овде не би могао сам на себе применити. Ја сам напред навео од речи до речи моје мишљење. Ту нема ни помена о „*савезницима*“, но се помињу пријатељи (Грци), који су својим држањем принели, да су се у толико пре у Цариграду могла дати *мирољубива уверења*. Смисао је јасан: Грчка је одговорила, да није у стању да уђе у војну акцију. И Србија је *у толико пре* могла дати мирољубива уверења, у колико су њени „*пријатељи*“ рекли, да одложе пресудну акцију. Реч је дакле о *пријатељима* грчким, а писмо Кумундурово од 18 септ. 1866 довољно сведочи, да је Грчка одрекла свој пристанак на акцију.

Сва тежина мојих речи, које сам напред навео, пада на разлоге, са којих су давана „мирољубива уверења“, да би се дошло до градова.

---

[1]) Види: „*Да кажемо још коју*“ од Јов. Ристића (стр. 24—25).

Уздржавање од оружане акције, које је настало последње године Кнез-Михаилове владавине, ја сам назвао *одлагањем*, које је наступило „*силом прилика*“, а не по каквом *решењу* или *договору*. Г. Пироћанац назвао је то стање „*застојем.*“ Ја не мислим, да је вредно задржавати се и даље на овој разлици, јер било да је подеснија једна, било друга дефиниција, ресултат остаје исти: *и у једном и у другом случају оружане акције нема, нити се зна, кад ће она наступити.*

Важнија је разлика у побудама, са којих је наступио застој. Да приступимо ближе и једним и другим разлозима.

Ја сам за своје мишљење изнео: 1) општу ситуацију, која се погоршала на штету балканских народа; 2) недовољну спрему нашу за улазак у рат; 3) савете, које даје Русија услед зближења Француске и Аустрије, и недовољне спреме српске за оружану акцију; 4) моралне обавезе, које је Кнез примио у Цариграду, да ће Србија бити мирна и задовољна.

Читалац, који би желео да чује противне разлоге г. М. Пироћанца, морао би сам да чита одсеке IV и V његове брошуре, јер је апсолутно немогуће у кратко извести њихову садржину. Ту је напабирчено тако много детаља, да писац није успео да савлада сав материјал, који је скупио; грађа га је претрпала.

Писац је, очевидно, за то свукао оволику грађу, што је био гоњен жудњом да што више докаже, па је грађа остала несређена и несастављена. Од почетка до краја ове брошуре ми гледамо пред собом адвоката, који се мање брине, да ствари изведе на чисто, а више да добије парницу по што по то. Он нигде није умео, да се ослободи своје адвокатске природе, но и овде форсира закључке.

Његове оцене или долазе из каквих заблуда, или су намерно изопачене. Иначе се не може веровати, да се може онако олако потцењивати промена ситуације, која је настала у Европи после догађаја од 1866.

Од како је Русија, у след Кримскога рата, изгубила скок у Цариграду, Француска је ту била наш заштитник. Русија је

њу сама пуштала напред. И кад Кнез Михаило 1861 оснива 100.000 народне војске, посланик француски теши Порту, да ту нема *„стварне озбиљности“* (gravité réelle). На Конференцији посланика Гарантних Сила, која је држана у Канлици 1862, у след бомбардања Београда, посланик Наполеона III узима Србију у заштиту и тражи за њу најшире концесије. У питању о градовима глас Француски прекида 1867 питање у нашу корист.

Ну догађаји од 1866 бацају Француску доцније у стан наших противника. Цареви се састају, у августу 1867, у Салцбургу на договор; Наполеон нуди Аустрији Босну и Херцеговину и тражи њену војну дружбу против Северне Немачке. Не давно је немачки историк Сибел изнео, да је тежња к савезу између Аустрије и Француске чак дотле ишла, да је генерал Наполеонов Лебрен (Lebrun) ишао у Беч, да се са Ерцхерцогом Албрехтом саветује о заједничком операционом плану.

Најзад, видимо ове две Силе, где у Србији чине заједничке кораке, да протестују против оружања Србије. Од Заштитника видимо пред собом отвореног, израженог противника у лицу Наполеона III, коме се онда сва званична Европа клањала.

И наш писац, наш судија, који, са олимпске висине, све пресуђује, багателише ту појаву. Он вели, да *„та измена није испала на штету предузећа балканских народа. Аустрија је лежала обеснажена у след тешких ударача, које је претрпела, сумњајући готово у своју будућност, а Француска ни сама, ни са Аустријом, не би била кадра покушати да се стави на супрот покрету балканских народа. На послетку, могло је бити чак и заједничких покушаја у Београду, да се стане на пут нашим ратним припремама, али се тада није могло помишљати да се пође даље од простих протеста.“(!!)*

Али тако није мислила и Русија, која, без сумње, има поузданијих извора за оцену политичког стања у Европи, но г. М. Пирођанац. И амбасадер цара руског, гроф Стакелберг, 18. дек. 1867 обраћа пажњу Кнезу Михаилу на нову ситуацију и позива га, да размисли, *„да ли не би боље било да се оружана акција одложи, па да се сачека какав европски рат.“* Није невероватно, да је Русија помишљала и на то, да савезници у ту одвојити један део своје војске и окренути је против Срби да

спрече развитак балканског питања за време, докле су они заузети на другом крају Европе. Било то или не, свакојако је био мудар савет, који је Русији давала Србији. *У зачетку нових заплета у Европи смотреност је била врло потребна.* Ну писац има и ту приговора. Он налази, да савети руски „*нису могли бити потпуно искрени,*“ и ако их даје посланик који је био „*сироводник царевих мисли,*“ као што га назива писац на другом месту (стр. 87) [1]). Ну ако је гроф Стакелберг био „*сироводник*“ мисли Александра II, кад треба констатовати важност положаја Гарашанинова у Русији, овде, где се ради о судбини Србије, његови савети, по писцу, нису били „потпуно искрени“; сад Стакелберг већ није био тај „*сироводник.*“ А већ знамо од писца, да Русија не даје савете, који би могли Србију навести на распутницу. Шта стоји од овога трога? И ако знамо од писца, да Русија не даје Србији савете, који би је могли навести на погрешне путове, то се ипак може да догоди, *кад писцу затреба.* Он не верује (стр. 66) „да нам је Русија бацила Грчку на леђа у том циљу, да нас у раду, који је она сама тако својски потпомагала, омане и предузеће осујети,“ па ипак држи да савети руски нису били „*потпуно искрени,*“ кад нам царев посланик обраћа пажњу на озбиљност ствари, која лежи у сагласности између Париза и Беча.

Ну ако би и могла доћи у питање „*искреност*“ савета, који долазе преко посредника, не ће ваља да нико сумњати о искрености савета, који долазе *непосредно* од цара. Ја сам у стању да послужим и у томе погледу.

11 Маја 1868 ја сам имао аудијенцију код цара Александра II. Цар нам је давао савете стрпљења и препоручивао живо, да не *пренаглимо.* При растанку он ми је формално препоручио, да доставим Кнезу Михаилу његове савете, рекавши: „Je vous engage de dire au Prince que vous avez en moi un ami désinteressé, qui vous

---

[1]) Он ту вели: „Ако се сетимо шта је говорио цар руски Јов. Марковићу приликом његових мисија 1861 и 1866, онда ћемо лако разумети и његово расположење, што је И. Гарашанин од послова удаљен, и његову резерву, која је после тога догађаја према Кнезу Михаилу наступила. По се т се разуме, да је гроф Стак. *био само сироводник,* којим су царска расположења допрла до Кнеза Михаила.“ (ст. 87)

recommande la patience et la modération. Nous vous continuerons la même bienveillance comme jusqu' à présent.“ [1]).

Овај сам савет ја доставио непосредно Кнезу, у своме извештају од 15 Маја, који се мора налазити и сада у архиви Кнежевој или у архиви Министарства Спољ. послова.

Политика, коју нам је овде препоручио Цар Александар II, продужила се за тим *годинама*. Бивши у мисији 1868 у месецу мају, у Петрограду, ја сам у једном извештају поднесеном Кнезу Михаилу овако описао политичка расположења у Петрограду:

„Ушле ове две Силе, Русија и Аустрија, у рат, иле не, [2]) толико је извесно, да ће једна на другу живо мотрити. Одношаји су њихови толико запети, да, као што ми се гроф Стакелберг изрази, [3]) не могу хладнији бити, ван да се са свим замрзну. Барон Жомини, први саветник Министарства Иност. дела, говорио ми је такођер о запетости, која постоји у одношајима између Русије и Аустрије. Он, шта више, мисли, да, ако икакав рат Русији предстоји, то би, пре свега, био рат са Аустријом.

„Нема управо никаква узрока за ову хладноћу. Она се почиње нарочито од времена Московске изложбе. Од тога времена Аустрија кокетује са Пољацима толико, да се у Русији подазрева, да Аустрија смера на успостављење Пољске, којој би она радо ставила на чело каквога свог Ерцхерцога.

„Докле Аустрија овако ашикује са Пољацима, то исто чини Русија са Чесима, премда сад много умерније, но у време Московске изложбе.

„Зна већ ваша Светлост, да нам и сам Цар живо препоручује стрпљење. Овај савет има свој извор поглавито у томе, што је Русија неспремна, јер, као што напред рекох, тек до године нада се она имати новога оружја, а и гвоздени пут до Одесе биће тада свршен.“

---

[1]) „Ја вас позивам, да кажете Кнезу, да ви имате у мени некористољубива пријатеља, који вам препоручује стрпљење и умереност. Ми ћемо вам продужити исту благонаклоност, као и до сад.“

[2]) Реч је о рату Француско-Немачком, који се још тада сматрао као неизбежан.

[3]) Десио се онда у Петрограду.

Овај извештај Кнезу Михаилу носи датум 27 маја (1868); писан је из Берлина два дана пре смрти Кнежеве, па му, наравно, није ни могао доћи у руке. Ја сам ова места из извештаја извео, да се могу боље оценити побуде, са којих нам је Русија давала мирољубиве савете, који не остављају никакве сумње, да су били „*потпуно искрени*“. Они се протежу кроз целу 1868—1869 и 1870 и т. д.

За све те године имам ја и документалних доказа.

7. јула 1868 прешла је једна оружана чета из Румуније у Турску. Овај је прелазак извршен под заштитом Јована Братијана, тадашњег првог министра румунског. Мисли се, да је Братијано смерао да узбуни Турску, па да одврати пажњу Европе од својих намера, које је мислио да изводи са свим на другом земљишту (у Ердељу)

Генерал Иґњатијев, царско-руски посланик у Цариграду, да би предупредио даљи развој овога догађаја, похита да нам да савете уздржљивости. Он пише г. Шишкину, 27 септ. 1868 [1]) „да се нису ни мало изменили назори Императорске владе односни на спољашну политику Србије, нити су се изменили изгледи односно неопходности, у којој се налази Србија, да се руководи крајњом смотреношћу и обазривошћу у избору времена и средстава за одсудну радњу у општем хришћанском делу у Турској. Г. Ристићу познати су назори наше владе боље но ма коме српскоме државнику. Бивши недавно у Петрограду, он је могао лично да се увери о непоколебљивости наших политичких убеђења.“ Те исте погледе потврдио је и Кнез Горчаков телеграмом, који ми је г. Шишкин саопштио 5 октобра (1868).

Наступио је и рат између Француске и Немачке. (3 јула 1870). За време тога рата Руска је влада била веома уздржљива. Не само што је, са своје стране, прогласила неутралност према зараћеним Силама, но је и овамо по Истоку сузбијала сваку мисао на какав покрет, препоручујући тако живо на све стране мир, да су њени савети скоро на претњу личили. Кад смо јој се, поводом ових догађаја, обратили, њен дипломатски Агенат, г. Шишкин, одговорио ми је писмом (од 25 септ. 1870), „да Кнез Горчаков јако сажаљева одлуку, која се не може оправдати ни политичким околностима тренутка (!), ни стањем убојне спреме

[1]) Не заборавимо, да је, по г. Пироћанцу, септембар 1868 имао бити рок за улазак у рат!!

српске, које Кнежевини не може допустити, да одмах уђе у борбу.“ Поврх тога износи Шишкин један узрок, који је био најпретежнији за руску владу. „*Од како се садашња криза, вели г. Шишкин, појавила, напори Цара мога управљени су на то, да је локалишу, па за цело садашњи тренутак није удесан, кад би Његово Величанство хтело пристати, да се угарак под барут поднесе.*“

Ова мирољубивост руска приписивала се онда каквом тајном уговору, који би везивао Русију са Пруском; ну тек кад је Кнез Горчаков, расписом својим од *19 окт. — 1 нов.* (1870) изнео на среду *Црноморско питање*, постали су јасни прави узроци мирољубивости руске. Руски је кабинет желео, да на источним крајевима завлада најдубљи сан, како га западни кабинети не би кривили, да је за свој дипломатски поход пустио „источне паликуће“, да себи успех олакша. Кабинет руски био је убеђен, да би му сваки покрет на Истоку само сметао, а вера на успех путем дипломатским била му је непоколебљива. Кад је допр'о овамо глас о важном кораку руском, ми смо и тада покушавали, да се са руским Агентом споразумемо за случај, да би Русија наишла на отпор од стране Портине. Шишкин је у очи Аранђеловдне (7. нов.) телеграфисао у Петроград за корак, који смо ми код њега учинили у тежњи да се вежемо и заједнички да бранимо наше интересе; а и ја сам у једном партикуларном писму, које сам писао Стремоукову (14. дек.) обратио пажњу његову на понуду, коју смо влади царској преко г. Шишкина учинили, колико да му поткрепим рапорат њиховога Агента. Ну и тада је одговор Кнежев био мирољубив; он је гласио, да се Кнез (Горчаков) нада, *да ће се црноморско питање мирно расправити.*

Ово је главни узрок мирољубивости руске. У плавој књизи енглеској налази се неколико докумената, који дају неоспорних доказа о основаности овог тумачења. Тако енглески посланик у Петрограду, сир А. Буканан, пише 16 нов. (1870) своме министру спољашњих послова Ерлу Гранвилу, како му је Кнез Горчаков доказивао, да би Турска радила у најбољем свом интересу, кад би пристала на захтев руски изложен у распису од 19 октобра „почем би тиме осигурала себи будућу добру вољу Русије; но ако ли пак Турска другим правцем, било по својој властитој вољи, било по савету других Сила, да би се она изложила најзбиљнијим опасностима, јер и ако је политика Русије била по свим мирољубива, да подигнувши ово питање, није своју

умножила ни једним војником, ипак *о томе не може бити сумње, да би Хришћански народи у Отоманској царевини, којих* **досадашњу мирноћу ваља у велико приписати утицају Русије,** *одмах устали на оружје против Султана, чим би се показало несиоразумљење међу овим двема владама.* "Исто тако пише и цариградски енглески посланик своме министру 20 нов. Генерал Игњатијев био се тада вратио са свога одсуства из Петрограда у Цариград, па одмах походио вел. Везира.„ Одмах иза њега, пише сир. Х. Елиот, био сам ја код Њег. Висости, а она ми рече, да амбасадр није жалио труда, да га увери, да треба пријатељски да сматра корак, коме је његова влада прибегла. Укинути клаузе о неутралисању Ц. Мора значи уклонити једну препреку к савршеном споразумевању и срдачности односаја између Русије и Турске, *а после тога н ће више бити источног питања да угрожава мир светски.*"

Јасно је, да нас је, за време свију изложених покушаја наших, Русија упућивала на стрпљење. Ваља ми још додати да г. Шишкин, у напред поменутом писму, помиње да ће „*идућег пролећа бити у рукама Руске војске оружје нове системе.*"

У то време и ми смо били у живом послу око преобраћања оружја на систему Пибодину. Било је у раду 50.000 пушака, а пушке Гринове системе, којих смо тада, осим осталог оружја, имали 30.000, могле би учинити добре услуге у рукама добрих војника. Кад је баварска војска, одговорио сам ја (1 окт.) Шишкину, са таквим пушкама могла излазити *победоносно* пред Французе оружане шасповљачама, за што да не би српски војници могли изаћи са њима с поуздањем пред Турке?"

Мислимо, да ће ове напомене бити довољне, да објасне политичку ситуацију Европе, која се развила после 1866, па одређивала држање Русије, ушавши и у седму деценију нашега века.

Сад питамо: да је Кнез Михаило остао у животу, би ли могла Србија за то време ратовати, кад се зна, да К. Михаило ниј хтео ући у рат без њена одобрења? За нас је јасно да не би.

Међу „*неискрене*„ савете, које нам је давала Русија, уврш- ћуј г. Пироћанац и оне савете, који говоре о недовољности наг ратне спреме. Ми смо, на другом месту, навели те савете

из писма грофа Стакелберга управљеног Кнезу Михаилу (18 дек. 1867). Нека нам је допуштено, да их, због важности њихове, поновимо.

Кнез је тражио од Русије 1867 да му пошље неколико стручних људи, који би оценили војне материјале и личну спрему српске војске. Суд ових стручника није био са свим повољан. Они су нашли, да се војне спреме врше, *по некој системи, која је више полагала на привидност, но на суштину ствари.* Умножавао је број топова, који би могли произвести неко дејство у арсеналу, али би за рат остали бескорисни, јер нису имали довољно ни муниције, ни коња, ни обучених људи. Руска је влада изјавила, да јој стање наше спреме улева зебњу за успех наших војних мера; она је саветовала српској влади, да усвоји, у својој војној организацији, *размере уже, али компактније и технички потпуније.*

„Не мислите, Господару, писао је 18 дек. 1867 гроф Стакелберг Кнезу Михаилу, не мислите, да се тако држи само у Петрограду, јер је такве исте зебње изразио једноме моме пријатељу, у месецу августу, и пуковник Монден, човек, који зна ваш језик, познаје вашу земљу, па је био ожалошћен извештајима, које је добијао. Очевидно је, да има неки органски недостатак у вашој административној машини, на који треба метути прст.“

На све то одговара писац *„да су Кнез Михаило и његови савезници држали, да су у свему дорасли да се са Турском мере.“* То би, наравно, било и пресудно, кад би било истина; ну ево где Кнез Михаило тражи стручне људе из Русије, да се увери: *да ли може да се мери с Турском.* То му уверење комисија није донела; на против, њена оцена могла га је само помести у томе уверењу, ако га је заиста имао. Што је писац овде о савезницима рекао, може вредити само о Црној Гори, а да о Грчкој не вреди, то признаје сам Кумундуро, кад каже (у писму 18 септ. 1866) да су неспремни.

„Ну, вели писац, много се пре новембра месеца те године знало у Русији каква је наша војна спрема, а знало се и за промену, која је наступила у след пруских победа у односима европских држава. И при свем том, што су односи између Рус- је и

Србије били у то доба интимни, никаква примедба, која би се односила на ове околности, **није учињена од стране Русије до удаљења И. Гарашанина од државних послова.**" Јасно је, да писац има потребу да сва питања решава именом Гарашаниновим, који је био, у његовим очима, стожер, око кога се Србија окретала. Да видимо!

О ситуацији говори руски посланик поводом саопштења, које му је учинио Кнез Михаило о протесту, који су Француска и Аустрија подигле у Београду против војног спремања у Србији, дакле говори *нарочитим поводом.* И посланик се, у своме одговору, позива на овај нарочити повод, који искључује онај други, на који писац своди сву своју аргументацију т. ј. удаљење Гарашаниново од државних послова.

Исто тако није Русија могла раније говорити ни о недовољности ратне спреме српске, но онда кад јој је после учињеног извиђаја, извештај поднесен. Руска војна комисија стигла је у Србију маја 1867. У њој су били: генералштабни пуковник Лер, инжињерски потпуковник Постелников и артил. капетан Снесеров. Лер и Постелников вратили су се месеца јула 1867 у Русију, а капетан Снесеров остао је дуже.

Услед њиховог извештаја састављена је комисија за *реорганизацију српске војске* у јесен 1867, у којој је био и Снесеров. Он се вратио у Русију тек фебруара 1868.

То све показује, да је питање и могло сазрети за оцену онда, од прилике, кад је руски посланик своје примедбе чинио Кнезу Михаилу, а то је било на крају 1867. Знајући ове околности, ми немамо никаквог узрока, да посумњамо и за тренутак у искреност савета, које даје Кнезу Михаилу руски посланик „*сароводник мисли Александра II*", да је у след нове дружбе између Француске и Аустрије настала „*озбиљна*" ситуација за Србију, и да Србија треба да мете с нова руку на своје ратне спреме па да чека на какав европски заплет.

Сад да пођемо даље. Ми смо се изразили: чим је Кнез Михаило примио градове, рат је био собом одложен. Кнез Михаило није био човек, који би 1867 задао реч Порти и Европи, да ће Србија бити мирна и задовољна (ако добије градове), па да 1868 одмах завојшти на Порту. На то нам одговара г. Пиро-

ћанац речма некаквог парламентарца *„да без вероломства ни један народ не постаје велики.“* Наука о политичком моралу биће захвална нашем писцу на тој племенитој речи; ако ништа не буде у стању да његово име сачува од заборава, то ће учинити овај проналазак.

Он, међу тим, треба да зна, да има нешто више од морала у политици; има *међународна пристојност*, на коју се данас обзиру и мали и велики, који желе са чашћу да седе у концерту европских држава. Она је и овде захтевала, да прође *„нешто времена“* између рата и оне велике концесије турске, онога сјајнога краљевског дочека, који је Султан указао своме госту, и од њега чуо свечане речи захвалности.

Тако је морао схватити питање и И. Гарашанин, кад је телеграфисао 27. фебруара 1867 Српском Заступнику у Цариграду да *„треба да прође* **нешто времена** *између пријема (градова) и главне намере.“* Ми знамо, да је тако схватао и Кнез Михаило. За доказ навешћемо његове речи. Кад је Кнез био у Цариграду, изјави ми Мариновић, да је Кнез толико задовољан мојим радом у Цариграду, да је смислио, да ме постави за Државнога Саветника, али да у томе својству останем и даље у Цариграду да вршим дужност Српскога Заступника. Ако, одговорим ја, Кнез не мисли брзо улазити у рат против Порте, ја бих могао и даље овде остати; иначе не, јер сам ја довео ствар до повољног решења на основу мирољубивих уверавања, и позивајући се вазда на чврстоћу и часност Кнежева карактера, па бих био савршено паралисан, ако бих се нашао овде као Заступник Србије, *кад би ме дела Србије довела у положај да црвеним пред Турцима.* Мариновић ме понуди, да тај одговор поднесем Кнезу, што ја и учиним Кнез ми на то одговори: *„Не бојте се, ми вас не ћемо довести у ту неприлику; ви свој посао продужите као и до сад“.* [1]).

---

[1]) Да се ово не би криво тумачило, по што се реч Кнежева није испунила, морам још додати, да сам преко лета, кад сам био на одсуству, питао Мариновића о узроцима, који су ствар задржали. Он ми је говорио, да г. Гарашанин налази, да је незгодно спајати та два знања. „Реците боље, да је г. Гарашанин постао мало суревњив због онога писма, којим ми је Кнез изјавио своје задовољство“, — рекох му; *„има, одговори ми он, и тога“.*

И сам Пирочанац, који заузима противно гледиште, на више места своје брошуре, констатује и нехотице, да је Кнез уздржавао, да се одношаји са Портом заоштравају. [2]).

И заиста, сви меродавни фактори осећају потребу, да се добије *„мало времена“* између свршетка питања градског и почетка рата. Свака од ових тачака, сама за себе, а у толико више све заједно, намећу неки природни застој, доносе собом потребу неког стишања, неког политичког притајивања. То осећају и Кнез и његов први орган, *који изречно тражи* **„нешто“** *времена*; али се Министру, на сваком кораку, ипак опажа несагласност са овим увиђањем. Он не престаје узбуњивати ситуацију на све стране. Тек што се Кнез из Цариграда вратио са ферманом о градовима, једна оружана чета састављена од бегунаца из Турске, прелази из Црноречкога Округа у Турску, а град београдски, тек што је био предат Србији, био је опсађен опкопима ради војничкога вежбања, и на њему су отваране бреше. Све је то тумачила Порта као предзнаке рата. Она је била, због ових појава толико узнемирена, да је, преко лета 1867, слала у Београд с протестом нарочитог изасланика, Есад-беја, који је доцније постао Војни Министар, а 1873 Велики Везир. У овај ред министрових корака спадају и оне ратоборне депеше, које он шаље из Крагујевца *отворене* у Цариград Српскоме Заступнику.

Онај стари државник, вазда стишан и одмерен, изгледа сад као узбуркан. Шта је могло побудити Министра, да се овако стави на супрот погледима свога владаоца? Да ли обзир на савезнике? Онда је Србија имала још једину Црну Гору за савезника, а да се на њу није много обзирала, каже нам сам писац брошуре, износећи, да се на Ц. Гору није нико из Србије осврнуо све од како је учињен корак за градове, па до свршетка овога питања, а то је за пет пуних месеци важних догађаја.

У овоме необјашњивом понашању свом, Гарашанин се на некога доиста обзирао, али то нису били савезници, (којих још није ни било осим Црне Горе); па није била ни сама Црна Гора,

---

[2]) Избегавајући, да се не сретне са Султаном, Кнез је био руковођен својим личним осећајима. Имајући још из прве своје владавине немилих успомена од Турака, он се свагда тешко решавао, да им лично угађа, а то би неоспорно морао чинити, кад би се срео са Султаном било у Београду, било ван Београда.

са којом су преко лета 1867 већ били у Београду незадовољни у смислу извештаја самога писца брошуре г. М. Пирочанца, и његовога војног друга, који су тада били на Цетињу, један у политичкој а други у војној мисији. [1])

Гарашанин се обазрао на „*Азијски Департамент*" кад се налазио у овој етадији узбуђености. На челу Азијскога Департамента био је тада Стремоуков, човек прек, нагао, искључив. Он је лако подазревао на свашто; гледао је суревњиво на сваки политички корак од етране Србије; нарочито је нерадо гледао састанке политичких људи из Србије са иностраним личностима од важности. Он је вршио праву полицију над политичком Србијом. [2])

Овоме човеку да угоди трудно се Гарашанин из петних жила, па ма то било на ризик да дође у сукоб и са својим владаоцем. Морамо, ради објашњења, још додати, да је Гарашанин имао у своме карактеру ту црту, да је све радио више него потпуно и више него енергично; његова дела нису се никад заустављала на средини, ма у коме правцу он радио. Ако се, у својој политици, наслања на Француску, (као што је чинио у очи и за време Кримског рата), он тера дотле, да руски посланик, Кнез Менчиков, који носи царски ултимат у Цариград, уврштује, кад тамо долази, у прве кораке своје, захтев, да *се од послова српских удали први Кнежев Министар И. Гарашанин*. Тако, не мање без такта и мере, обзире се сад опет на Стремоукова, тај исти први Министар Кнеза Српског. И он је, у тој својој апсолутности, починио погрешака, које су га неминовно морале раставити од Кнеза.

---

[1]) Кад сам ја, фебр. 1868, полазио на Цетиње, да, у име Кнеза Михаила, крстим кћер Кнеза Николе (садашњу вел. Кнегињу руску Стану), Кнез Михаило ми је наложио, да на Цетињу, без резерве, дам израза његовом незадовољству. Судећи по извештајима Пирочанца и капетана Ивановића, положај њихов на Цетињу био је постао немогућан.

[2]) У извештају, који сам поднео Кнезу Михаилу са свога пута у 1868 (27 маја) (који он већ није могао ни примити), стоји о Стремоукову ово: „Стремоуков је личност у Петрограду за источне ствари најнадлежнија; он их доста добро зна; бистар је, вредан, неуморан и страсно заузет за све, што ради. Кад сам га слушао о положају, који треба Руски Консул да заузима у Србији, учинило ми се, као да гледам пред собом Недобу или Родофиникина. Стремоуков иде све дотле, да мисли, да Консул Руски у Београду треба *да се сматра као члан Српскога Правитељства.*"

VI

Да се г. М. Пироћанац кретао у ширем кругу мисли, он би пре пронашао разлоге, са којих је пао И. Гарашанин 3 нов. 1867. Ну он живи у предрасудама, које му сметају да дође до истине. У осталом, по кад што и нехотице наиђе на прави пут, и мени се чини, да он има право, кад налази, да је Илијином паду био само „*непосредни повод*“ онај предлог, који је он учинио у Савету мичистарском, да се Кнез понуди, да усвоји наследника своме Престолу. Јест, то је могао бити само последњи повод, а узроци су прави лежали даље и дубље.

Ну пре него што наиђемо на саму ствар, ми морамо пропратити мало писца на једној екскурзији, коју је он учинио без потребе за ствар, па и нас ево на то поље изазива.

Ми смо се у полемици са г. М. Гарашанином изразили, да И. Гарашанин није имао узрока да предлаже, *да се неко усваја за наследника, кад земља има жива и законита наследника престоног*. Г. Пироћанац и сам наводи, да је по закону од 1859, који се позива на стара народна закључења пре 1839, на она Св. Андрејске Скупштине од 1858, и на султанов берат и хатишериф од 1830, Кнежевско достојанство наследно у племену Милоша Обреновића I у мушком потомству, по реду прворођења у правој линији, и тек, кад у овој не би било лица способних за владу, **прелази на побочну линију.**

Није ваљ'да потребно износити генеалогију дома Обреновића, да би се видело, ко је тада био у побочној линији престолни наследник по реду прворођења.

Што је 1861 узакоњен поступак и за случај, кад би Кнез, без наследника, хтео кога тестаментом да усвоји за наследника

своме Престолу, то ништа не смета ономе првом закону; *овај је други само допуна првоме.* Само да је Кнез ово *усвојење* учинио ван круга већ предвиђеног у првом закону, пореметио би се тај ред на штету наследника из побочне линије. Кнез није никога усвојио, па је остао законити наследник у побочној линији.

Разуме се, да мени не може бити угодно, да овде расправљам лична права; али кад г. Пирићанац каже: *„да је мишљење г. Јов. Ристића и Намесништва могло бити искрено, али да је могло бити и политичком потребом изазвато“* (стр. 48), ја морам да изјавим, да ја немам никаквих, ни званичних ни незваничних узрока, да будем везан за тумачење које се остварило, просто за то, што ја за долазак Милана М. Обреновића на престо немам никакве заслуге. По налогу српске владе ја сам допратио Милана из Париза у Београд (11 јуна 1868), а то сам учинио на челу депутације, у којој су били још: Моја Гавриловић, члан касације, капетан Теша Николић и каплар Драго, садашњи жандармеријски капетан. [1])

Што је Милан Обреновић дошао на престо, основа је у закону од 1859, а заслуга припада пуковнику М. Блазнавцу, што је, као министар војни, стао на пут, те ондашње Привремено Намесништво није дало питању други правац. Прогласивши у војсци Милана за Кнеза, Блазнавац је помогао, те је, без колебања и препрека, законити наследник ушао у посесију свога права.

Да није Блазнавац тај корак учинио, Србија би тада добила једну нову династију, и борба би се династичка још јаче распалила.

Г. Пирићанац налази, да је питање било отворено и у међународном погледу, јер је спор о наследству престола трајао с Портом за све време друге владавине Обреновића, па и у само часу, кад је Кнез Михаило погинуо [1]). Ну ако је Париски Уговор

---

[1]) Кад је Кнез Михаило погинуо, ја сам се десио у Берлину у ми сији, коју ми је он био поверио. Са његовом смрћу свршила се и моја мисија. Позван од владе Привр. Намесништва најпре да се повратим у Србију, ја примим, за тим на путу (у Енценсдорфу) од ње депешу, да одмах упутим у Париз, где ће ми следовати горе означена лица са задатком, да допратимо Милана М. Обреновића у Београд.

[2]) Онда се питање било савршено успавало, јер после допуне закона о престоном наследству 1861 није оно, за владе Кнеза Михаила, ништа било покретано у одношајима са От. Портом.

прекинуо и питање о наследству престола, као што тврди писац (стр. 47), онда то питање није могло бити прекинуто на штету Обреновића, јер је Париски Уговор гарантовао Србији политичку екзистенцију „conformément aux Hatts Jmpériaux“ и т. д. (сообразно царским хатишерифима. Међу овим хатишерифима стајали су и ферман издат Кнезу Милошу о наследству и хатишериф од 1830. *Париски је Уговор освештао 1856* **легално**, *а не* **фактично** *стање ствари у Србији.* На послетку, ма шта предвиђали хатишерифи, меродавно је за земљу *било оно, што су наши домаћи закони уређивали.* Ако је могао пасти хатишериф од 1838 (Устав) за то, што га је обишао Кнез Михаило специјалним законима, за што да не би вредио закон о наследству Престола који је попунио хатишериф од 1830?

„Исправно или погрешно, „каже даље писац,“ тек извесно је, *да су Кнез Михаило и његова влада држали:* да право наследства на престо, по одредбама закона од 1859 почиње од Кнеза Милоша и да вреди само за његово потомство.“

Није ми познато, како су лично мислили министри Кнеза Михаила. Они се нису нигде о томе питању лично изјаснили. Њихова Прокламација, која (1868) позива народ да „*бира*“ себи Кнеза, даје закључити, да г. Пирођанац заиста познаје њихово мишљење. Оно нас, у осталом, ни мало и не зачуђава, кад погледамо на развој тога питања у прошлости.

Ну да Кнез Михаило није делио њихово мишљење, ми смо у стању навести два аутентична доказа. Први је сведоџба *Кнегиње Јулије.*

Она је казивала г-ђи Боси Лешјанки, да је она предлагала Кнезу Михаилу, да усине Милана Обреновића, и да га спреме за владаоца, ну да је Кнез одговорио, да није искључена могућност да њих двоје добију деце, па би се онда акат усвајања показао као излишан; а ако они не би имали деце, *онда би престо био његов* (Миланов) „*по самом Закону.*“

Ово ми је саопштила г-ђа Боса Лешјанка.

Друга сведоџба долази од великога Кнеза Константина, брата Александра II. Он је приповедао Милосаву Протићу у Петрограду, да му је Кнез Михаило 1867 г. представио у Паризу Милана Обреновића *као свога престоног наследника,* и са-

општио му васпитни програм. Он је молио вел. Кнеза, да то и цару достави, што је он, вели, и учинио, па се чудио Прокламацији Привременог Намесништва, кад је оно, по смрти Кнеза Михаила, позивало велику Нар. Скупштину на **избор** новога Кнеза. [1]).

Покушавајући да расправи силом ова питања, Гарашанин је нашао свој пад, ма да је његов положај још раније био поколебан из узрока, које не треба тражити, лутајући које куд, но ушав у саме послове. И шта видимо у време његова пада и мало пре тога? Видимо праву забуну: са стране владаоца тежњу к стишању, а са стране министрове узбуну и немир, који је морао улевати неповерење у душу владаочеву. Антагонизам морао је доћи до врха, кад је министар покушао да притискује Кнеза у једном питању, које је било, у првом реду, личне природе; тада је плаховити темпераменат изашао из стрпљења, које се протезало још од онда, од како је министар изгубио скок у једном кардиналном питању државном, у питању о градовима.

Ми смо, у овој полемици, видели Илију Гарашанина како се још у пролеће 1866 показује решен, да пристане на концесију и *мањих градова* па, у то име, да Кнез Михаило оде у Цариград на подворење Султану. У томе смислу он пише Срп. Заступнику у Цариграду; у томе правцу он шаље нарочиту мисију Западним Силама, где се у Лондону чине невероватна обећања. То је било у фебруару и марту 1866, а у *октобру те исте године* он се устеже, да, он се противи, да се ишту сви градови, ма да су прилике много повољније, но што беху у пролеће, ма да и Кнез и сви органи његови беху сагласни, да се корак учини. И ствари одоше својим путем и мимо министра!

Али не бејаху сагласни и Стремоуков и Игњатијев. То је било доста да не буде сагласан и И. Гарашанин. Ко буде пажљиво читао његово писмо Српском Заступнику од 15 фебр 1866 [2]) наћи ће како „г. *Шишкин предлаже онај корак* и министар пристаје"; у октобру противи се Игњатијев, да се учини корак за градове, *и српски министар прима и тај савет*. Наступају

---

[1]) Писмо Мил. Протића од 6 августа 1872 из Петрограда.

[2]) „Спољ. одношаји" Књ. II. стр. 389.

два важна, два значајна момента за политику Кнежеву, и његов министар не показује ни у једном сигуран поглед на ствари! Шта се догодило? Да није код њега наступио умор, да није старачка снага попустила? Немамо поузданих података *да на ова питања одговоримо.* Ма шта било, свакојако стоји, да се он освртао на Стремоукова. Овај је заступао политику, која је била Србији у опште наклоњена, али се, у првом реду, свагда руководила својим широким светским плановима, у које, по кад што, нису улазили и планови специјално српски. Ако ће Критско питање, за које се тада Русија била живо заузела, што и претрпети, Србија није била дужна да се на то обзире и онда, кад Грчка није примила позив њен, да се уговором веже са Србијом.

Писац брошуре не може а да не призна, да „у раду *И. Гарашанина има неке контрадикције, кад у пролеће те исте године предузима неке корике код извесних Гарантних Сила за градове, и колебања, које сад показује, кад је покренуто питање, да се они траже од Порте*". Ну сва контрадикција није још тиме изражена; писац је додирује само у рукавицама. Она је поглавито у томе, што Гарашанин у пролеће хоће да води Кнеза у Цариград *и за минимум*, а сад се устеже да учини корак и *за максимум* градскога питања. Писац објашњава контрадикцију тиме „што је у томе међувремену закључен уговор са Цр. Гором, и што је тиме радња српска добила много одрешитији карактер." (стр. 70). Објашнење није ни довољно ни озбиљно. Зар корак за градове није био „одрешит", и шта би тај корак сметао *општој радњи*, кад се није ни мислило, да се она изводи у дружби са *самом* Цр. Гором?

У овим делима министровим морају се и тражити разлози за отпуштање његово; ту, у вези са оним узбурканим понашањем, које је он и сувише изнео на видело преко лета 1867, ту и нигде на другом месту. Сви су други разлози, које писац износи у томе реду мисли, недовољни, јер су усиљени.

Потражимо даље објашњење и у писму, којим је Кнез отпустио Гарашанина (3. нов.) И ако писац каже, да у њему „*нема никаквих узрока за отпуштање*", може их ипак бити. Пре свега, пада у очи, што то писмо није, по обичају, предано јавности. Мени је казивао Мариновић, кад сам из Цариграда дошао

да Кнез говори у писму о неким *периодима* свога рада или своје мисије, од којих је један закључен, као што тамо стоји. Тај се мотив учинио влади „*чудноват*“, те са тога није ни предала писмо јавности, но само саопштила *извод* из писма у званичном листу.[1]). Ако прочитамо пажљиво ово саопштење, *налазимо у њему прост израз незадовољства кнежева;* јер шта значи друго она жеља, коју изражава Кнез „*да се трудан терет његовог (Гарашаниновог) званија преда* **новим силама?**“ Очевидно, Кнез каже, да Гарашанинове силе нису више довољне за онај трудан посао. Простије се, на растанку, није могло изразити незадовољство, кад се зна, да се нове силе траже тек по што се старе истроше или уморе.

Илија Гарашанин има своје место у новијој историји Србије; оно се не може ни увећати, ни смањити. За то писац брошуре не ради као историк, кад Гарашанину, у служби Кнеза Михаила, приписује улогу, *да извуче кола из блата*“ (стр. 13). Какво је било то „блато?“ Гарашанин се, под Кнезом Михаилом није бавио унутрашњим пословима, где у свакој земљи има више мање блата, ни колико је као Председник Министарства био позван да се њоме бави. У спољашњим одношајима он није био иницијатор, но орган. Као што су чинили сви владаови, коју су били корисни својој земљи, тако је учинио и Кнез Михаило, прешавши преко свију предрасуда и позвавши на чело

---

[1]) Овај извод штампан у „Срп. Нов.“ од 4 нов. 1867 гласи овако:

„Горњим указом благоволила је Њ Светост учинити у своме привителству важну промену. Г. Гарашанин, који је око 30 година провео све у високим звањима државне службе, а последњих шест година стајао непрекидно уз нашег Св. Кнеза као Председник Министарског Савета и министар иностраних дела у пословима од највеће важности и користи по нашу земљу, разрешен је од дужности и стављен у стање покоја. Том му је приликом Њ. Светлост управила својеручно писмо, *у коме му је изјавила своје задовољство и захвалност на досадашњој заслужној служби, и своју жељу, да се трудан терет његовог званија преда* **новим силама**, али, у стању одмора од досадањих трудова, да његово дуговремено искуство у државним пословима и његови савети буду и даље од ползе Светлом Кнезу и Његовом Правитељству, кад би год Њ. Светлост нашла да та потреба отечества изискује, а г. Јован Ристић, заступник при Отоманској Порти, кога је владалачко поверење позвало да, као министар иностраних дела, заступи одступајућег Гарашанина, продужиће, надамо се, достојно са новим силама његов уморан рад.“

својих послова човека важна и способна. Илија Гарашанин био је један од главних сурадника његових. И по своме искуству и по своме усталаштву, био му је користан сурадник. Имајући већ гласа, као многогодишњи власник, имао је он и ауторитета потребног за велике послове. Такви су ауторитети народне тековине. Али Гарашанин није био и тако велики, да би могао да замени онај нимбус, који је собом унео у послове Кнез Михаило својим именом, и својом личном прошлошћу беспрекорном, чистом и патриотском. Стоји, *„да се Гарашанин видео и поред Кнеза Михаила“*, али стоји и то, да се Кнез Михаило није бојао, да види поред себе и једног Илију Гарашанина, ма колико он био велики. Кнез Михаило могао је бити и без Гарашанина, али не стоји и обрнуто: Гарашанин није могао бити без Кнеза Михаила. За шест година своје државне службе, под Кнезом Михаилом, он је добио више гласа и имена, но за све време свога власништва пре Кнеза Михаила.

Ко хоће да оцењује епоху Кнеза Михаила, не ће никад погрешити, ако буде узимао Гарашанина као вредна сурадника кнежева, а погрешиће сваки, који би га истицао као иницијатора као *„душу“* политике кнежеве, као што чини М. Пироћанац. Кнез је без Гарашанина и отпочео своју велику народну политику, па је не мало без њега и свршио своје највеће дело. Он је на Преображенској Нар. Скупштини положио темељ својој великој политици, дакле пре, него што је Илија Гарашанин под њим, и ушао у државне послове; доцније видимо Кнеза како продужава своју политику и кад је Гарашанин изишао из државних послова. То довољно сведочи савезни уговор закључен са Румунијом 20. јануара 1868, (а Гарашанин је пао 3. нов. 1867.

Стремоуков, директор Азијскога Департамента у рускоме Министарству спољашњих послова, био је навео руску владу, да усвоји гледиште, какво нам износи М. Пироћанац; ну ова је заблуда брзо пала. Кад сам ја у мају 1868 био у Петрограду, Кнез Горчаков препоручио ми је, да уверим Кнеза Михаила, да он сажаљева неспоразум, који се догодио, додавши: *„ми се више не ćемо мешати у ваше унутрашње послове, а ја не знам, како се то могло догодити“*. Значајне су и речи Цара Александра II,

које смо већ навели: „*ми ћемо вам продужити исту благонакло-ност, као и до сад*“. Руски се кабинет уверио, да је Кнез Михаило био извор и зачетак оних идеја, које су покретале владавину његову од почетка до краја њена, без обзира, да ли је у њој Гарашанин или није; увидео је, да је Кн. Михаило био вођ народни, који је свој народ повео путем велике политике. Пре уласка Гарашанинова у владу, Кнез Михаило основао је народну војску, издао основне законе, којима је конституисао земљу мимо Турски Устав, издао први закон о порези по имућности, да отвори изворе за наоружање земље.

По што је народ српски имао и јунака и песника, сад је у Кнезу Михаилу нашао био и мудра вођа, који зна рачунати са средствима, којима располаже, и приликама, у којима живи; нашао је вођа, који је народну снагу организовао, који је прилике добро промотрио и почео из њих да црпе користи за свој народ.

За то К. Михаило у своме писму управљеном грофу Стакелбергу, руском посланику, (6. јан. 1868) са огорчењем одбија ону инсинуацију, којом се његова улога приписује И. Гарашанину, и за себе је непобитним разлозима рекламује. За то, најпосле, кнез Горчаков и тражи одступну линију, да се врати са погрешна пута, на који је наведен из Београда. За то ћемо и овде навести речи кнежеве, да би и Пирочанчевом извртању послужиле као одговор. Оне гласе: „*Зна се, да је пређашњих година које су предходиле повратку мога покојнога оца у Србију, моја сирота отаџбина била разбојиште туђих утицаја, који су коначно спречили развитак земље, која беше без снаге и моралне и војне, а међу тим тај човек* (Гарашанин), *за којим жале у Петрограду, беше скоро непрестано на челу тадашње владе.... Ја сам био тај, који сам без оклевања установио народну војску, која данас задаје страх у Цариграду, а испуњава надањем Српски народ и остале Словене, који га окружавају. Да то учиним, ја сам тражио савета једино у мојим патриотским осећајима, а ове ја нисам позајмио ни у кога од мојих министара (нити је Гарашанин био у државној служби, кад је народна војска установљена.) Ја им њима показао пут, којим је требало ићи. Спољашњи штетни утицаји савршено су престали у земљи, њена морална снага добила је полета и сајузила се са развитком снаге војне.*“

VII

У августу 1867 враћао се Кнез Михаило са изложбе из Париза; у путу се зауставио (1 августа) на своме имању у Иванци (у Угарској). Ту је примио посету Угарскога Министра — Председника грофа Андрашија, која је трајала од јутра до подне, па се, после ручка, и Кнез и његов гост, крену на пут: Кнез, са Гарашанином, у Београд, а Андрашије у Пешту. Писац тврди, да је предмет разговора између Кнеза и Угарског Министра — Председника остао непознат; то он, вели, зна из уста самога И. Гарашанина. *„Док се не би отворише тајне архиве бечког Министарства спољних послова и царског двора, или док се не би предале јавности забелешке Кнеза Михаила, ако је каквих било, и ако су сачуване, с више или мање вероватности могу се правити разне комбинације и претпоставке о питањима, која су могла бити предмет разговора између српскога Кнеза и министра хапсбуршке Царевине* (Sic.).“ Тако отворено признаје писац, да ништа не зна о садржини разговора, па опет додаје, *„да је ту саврела мисао о удаљењу И. Гарашанина од државних послова.“* Закључак врло смео!

Не треба ни мало да нас зачуди, што видимо да писац сад тек пушта једра својој уобразиљи; он је још у почетку V. одсека своје брошуре признао, да нема доказа, но се пушта у *„нагађања“*, а *„историја, вели, има право, да чује и наша нагађања.“*

Он даље наводи, да је Кнез Михаило *„у неколико, о можда и у целом пространству поверио г. Јов. Ристићу о чему су у Иванци вођени разговори, док своме министру, који је био душа целокупном доондашњем раду, није о томе ни речи проговорио.“*

Из писма, које ми је Кнез писао преко лета, да тражим продужење одсуства, изводи писац, да ми је Кнез још тада био

намењио задатак, да одменим Гарашанина у министарству, па се са мном и саветовао, као са човеком, *„с којим је рачунао да се у извођењу политике у новом правцу послужи.“*

Ево како гласи то писмо, које ми је Кнез писао:

„Ја желим да ви не пођете у идући понедеоник, као што имате намеру то учинити; него да ваш полазак отложите до другог понедеоника, 25-ог ов. мес. у који ћу дан и ја за Крагујевац поћи. За мотив што сте ваш полазак отложили, најбоље је навести слабост вашега детета.“

15 септ. 1867. **„М. М. Обреновић.“**

Може писац имати и право, да је Кнез још тада мислио, да ми повери мисију, да одменим Гарашанина, као што је 3. новембра исте године и учинио; ну из тога се писма његова намера не може извести, јер он вели, да ће он, кад истече и тај рок од осам дана, у Крагујевац (на скупштину,) а ја да идем у Цариград на своју дужност. Тако се и догодило. За то време Кнез ми није саопштио ни једном речи узроке, са којих ме је задржао. Он се са мном није „саветовао о политици *у неком новом правцу*,“ нити ми је, у опште, икада што говорио да је намеран, да ми повери какво министарство. У овим разговорима Кнез се чешће враћао на састанак са Андрашијем, али међу предметима њиховога разговора није никада поменуо ону важну понуду, која је по г. Пирићанцу, учинила *обрт у политичком правцу Кнежевом.* Писац зна, *да је Андрашије понудио Кнезу Босну и Херцеговину*, па се за доказ свога тврђења позива у неколико и на мене. Ја сам оне гласове додирнуо[1]) за то, што је наша публика, навикнута на успехе без крви, од повратка Кнежева из Цариграда, давала маха оваквим комбинацијама[2]), па их и сада, по повратку Кнежеву из Иванке, проносила. Може бити, да су они гласови и потекли баш из подазревања оних истих кругова, у којима се кретао г. Пирићанац.

Писац није држао ни мало рачуна од тога, што сам се ја од ових гласова формално оградио. Ограда моја није ишла у његов рачун, па он иде и даље. Он зна, да је на састанку у

---

[1]) *„Једио Намесништво“ 1894.*

[2]) Ја сам, пратећи Кнеза у свима званичним посетама у Цариграду, знао поуздано, да тамо није то питање ни додирнуто.

Иванци било и *„добрих обећања,“* (стр. 78) дакле не само простих. *„По свој прилици, додаје он, Кнез Михаилу морало је бити обећано у Иванци, да ће му Француска и Аустрија, на случај победе француског оружја, стварно помоћи да задобије Босну и Херцеговину. И у овоме случају Кнезу би остајало, да се реши, на коју ће карту сецовати.“*

И сад писац зида све даље своју уображену зграду. Кнез није своју реч ангажовао ни у коме правцу, али се поколебао између новога и старога правца, а није се могао решити, да удари путем нове политике, и ово колебање трајало је месецима. Он зна још и то, да су Андрашија послали цареви из Салцбурга Кнезу Михаилу. Каква доказа има писац за то? Ако је Кнезу, његов шурак гроф Хуњадије јавио за долазак Андријашијев у Иванку, то још не доказује, да су угарског Министра сами цареви послали Кнезу Михаилу. Шурак је Кнежев био дворски чиновник и онда, као и сада, а пријатељ Андрашијев; Кнежеви су шураци, кад један кад други, обично посредовали добре одношаје између мађарских првака и Кнеза Михаила, или његових органа, као што су 1861 посредовали између Гарашанина и мене с једне, а Андрашија, Деака, Етвеша и т. д. с друге стране.

Посета Андрашијева у Иванци догодила се у време кад Угарска влада још не беше довољно утврђена. Андрашије је полагао велику важност на добре одношаје са Србијом и због суседства и због Срба у Угарској, који су онда, с Милетићем на челу, водили живу опозицију Мађарима. Андрашије је желео, да преко Србије поради за стишање и ублажење опозиције угарских Срба, и у томе је смислу и водио разговор за цело време свога састанка са Кнезом Михаилом. Ево шта о томе састанку стоји прибележено у мојим хартијама још од 1874:

„Гроф Андрашије трудио се, да увери Кнеза Михаила, да Угарска нема ни агресивних, ни амбициозних намера према Истоку. За доказ наводио је, како је цар Наполеон, на састанку у Салцбургу, нудио Аустро-Угарској Босну, али да му је Андрашије одговорио, да је угарска лађа тако пуна, да јој треба само још један терет, па да потоне. Угарски Министр-Председник ударао је јако на Русију нарочито поводом путовања аустроугарских Словена на етнографску изложбу, која се тога лета

држала у Москви, и није крио страховање, које му је задавала тадашња словенофилска политика руске владе. Гроф Андрашије жалио се на Милетића и српску омладину; осуђивао је оштро, што се и Јован Суботић, као виши чиновник, нашао међу словенским путницима, па је напоменуо, да га је ставио у пенсију, да *демонстративно* осуди његов поступак.

„Све, што је Андрашије тражио од Кнеза Михаила, сводило се на то, да се Србија уздржава од раздражљивог утицаја на угарске Србе, и да их, у приликама, стишава и одвраћа од непријатељског држања према Угарској влади.“

Ово што је Кнез мени казивао, говорио је и другима. Ја мислим, да су то од њега морали чути и Гарашанин и Мариновић. Сећам се добро, да то, што сам ја од њега чуо и доцније 1874 прибележио, није он сматрао као какву тајну.

Пада у очи, да један присебан човек може да се пусти и у једну читаву систему нагађања, а да не покуша навести бар један једини позитиван доказ. Све је, као што видимо, гола машта; ређају се неке ситнице, да се она заснује, али од њих ни једна једина нема тежине. Ако би која што и вредила, она би се односила *на застој у опште*, а не на неки нов правац Кнежеве политике, још мање на *сам факат какве понуде у Иванци*. Што наводи, да је и Русија посумњала у политику Кнеса Михаила, ствар је проста: сумња јој је уливена из Београда из оних кругова, у којима се и писац кретао.

Писац је неисцрпан у претпостаквама. „До краја 1867 Кнез је, вели, стајао на раскрсници између два пута, не решавајући се коначно ни за један ни за други, а од тога доба има знакова, из којих се даје закључити, да се почео враћати на стари пут.“ И који су то знаци? „Кнез је, у децембру два пут наредио лов око Београда и оба пута позвао Гарашанина, и пролазећи кроз Гроцку, био му је два дана гост.“ „Кад је доцније Гарашанин полазио у Беч, Кнез га је, при растанку, позвао, да се тамо не задржава дуже, него што му је неопходно нужно, и да му се јави, чим се врати с пута. На дан два доцније Кнез је погинуо.“

Није ли природније мислити, да је од стране Кнеза то све била проста куртоазија намења да ублажи ефекат отпуштања, које писац квалификује као „*необично?*“ Ми смо у стању навести два податка, који показују, *да у Кнеза није било колебања па да се није имао ни враћати на „стари пут“* (који није био ни

оставио). Кад сам ја полазио у априлу (1868) у мисију, коју ми је Кнез поверио код свију кабинета Гарантних Сила, Кнез се са мном опростио овим речма:

„Пођите сада срећно, па ако да Бог, те се здраво видимо, онда ћемо наставити прекинуту комбинацију.“ За време моје мисије Министар Правде, Рајко Лешјанин, подносио је, не знам из којих узрока, оставку, на коју му је Кнез одговорио, да треба да чека, *„докле се не врати Ристић, јер не може да улази у почесне промене“*.

Ако је дакле било каквог колебања у Кнеза, оно, очевидно, није ишло у прилог повратку Гарашанинову на владу.

Све, што је г. М. Пироћанац рекао о разговору у Иванци, стоји лишено свакога основа; поставка је просто замишљена, закључења су усиљена.

Све је машта. Оно, што је у Кнеза била мудра смотреност, он тумачи тако, да испада као слабост. И кад би писац све то чинио на основу поузданих доказа, историја би му за цело зебележила то као услугу; али је у писца читава зграда подигнута без темеља: све је сањарија, све је нека слика у сну виђена. Г. Пироћанац може бити добар адвокат, али му ни мало не иде од руке да *„расправља ствари за историју“*, као што има претенсију. Има занимања, која подносе и силом изведене закључке; али ако се међу њима и налази занимање адвокатско, писање је историје од њих врло далеко.

Ако Кнез своју тајну није поверио ни Министру, кога је отпустио, у *„намери да промени правац“*, нити коме год од оних других државника, којима је био окружен, како се може веровати, да је не ће поверити, ако је има, бар ономе, кога је био узео, да, по г. Пироћанцу, врши *„нови правац“* његове политике? И то он није учинио никад, ни пре ни после мога наименовања за Министра спољашних послова. Дошавши из Цариграда, ја сам се објашњавао неколико дана с Кнезом о задатку, који ме чека, као Министра; ја нисам ни хтео ући у послове, докле не изведем у основу на чисто оба правца, који нас чекају: и спољашњи и унутрашњи, као и лични састав владе. [1]) За то нисам ни један

[1]) Била је потреба да се све ово изведе на чисто, што се цело саопштење, које се односило на моје наименовање за Министра, сводило на је[illegible] шифровању депешу г. Н. Христића, од 3 нов. која је гласила овако:

акат званични ни потписао. О спољашњем правцу није било никакве разногласности између нас; није било ни једне Кнежеве речи, која би се односила на неки *нов* правац. На против, Кнез је више пута нагласио, *да његова спољашња политика остаје непромењена.* О унутрашњој пак сагласили смо се, да се *унутрашњи режим има да ублажи,* јер је био и сувише заоштрен. Тек кад је настало питање о личном саставу владе, ми смо се разишли у мишљењу, и комбинација се разбила, јер ја сам предлагао личне измене у министарству, које Кнез није примио.

Не, не, историја нема права *„да чује нагађања“* г. Пирћанца, јер немају потврде ни од куда [1]). Оне потичу из тежње за оригиналношћу, која није оправдана. Тај дух контрадикције није у њега нов; он га руководи и у оцени, коју изриче о резултатима наших последњих ратова за ослобођење и независност ма да он, и ако је годинама управљао судбином наше земље, није био у стању, да јој привреди ниједно село, ни један заселак, а принео је, да она доживи Сливницу. [2]).

„Књаз вас је поставио Министром Иностраних дела. Сутра ће се обзнанити указ; пођите одмах, и донесите бар усмени одговор за догађај Рушчука и М. Зворника.“ И ја сам донео оно, што ми је сам Султан Абдул — Мецид, саопштио о Цветку на опроштајној аудијенцији, не могавши, наравно, ући ни у какав претрес ствари, која је тек после мога пада решена у духу тадашње политике Кнежеве.

[1]) Њему сад *„нису без вредности“* ни гатке г. А. Орешковића.

[2]) Прошао је неопажен један важан акат, који показује, како је и сама влада, која је рат водила, очајно гледала на стање Србије ратом створено. У Енглеској плавој књизи, која је поднесена Парламенту 1886 налази се извештај енглескога посланика у Београду г. Wyndhama од 3 јануара 1886 у коме он, јављајући своме Министру о разговору, који је имао 1 јан. са г. Мил. Гарашанином, пише, између осталога, и ово:

„На то сам ја приметио, по што је Српска влада објавила рат против Бугарске, васалне државе, као да би она била суверенска држава, и по што ју је напала, али неуспешно, Сиверенска сила, која се, међу тим, држала даље од сукоба, што је нејизузетнији случај у сваком погледу, сад очито жели, да не води никаква рачуна о Бугарској у преговорима о миру, и ја сам препоручио Његовој Екселенцији не само да брзо закључи мир са њом, него и да се потпуно измири, што би, ја сам поуздано уверен, била најмудрија политика, коју он може усвојити за своју земљу.

„На то је г. Гарашанин одговорио, да прилике последњег рата нису биле никако изузетне, а што се тиче измирења са Бугарском, да е то

Србија, која, по његовом суду изреченом у овој брошури, „*не може ни да живи ни да мре*“, може да живи; и ако она у томе животу није срећна, она треба да тражи за то узрока у себи, у својим синовима, али не и у својим политичким тековинама. Није чудо, што се чују замерке малој и нејакој Србији, кад оне нису поштеделе ни Немачко Царство. Не упоређујући ни људе ни ствари, и држећи сразмере на достојном размаку, ми бисмо могли наше критичаре упутити на одговор, који је Кнез Бизмарк изнео на сусрет немачким критичарима ове врсте, кад им је рекао: „Diejenigen, welche selber nichts auszurichten vermochten, versuchen unseren Mitbürgern die Freude an dem neu entstandenen Reiche zu trüben, und die Befestigung und Feststellung desselben zu hindern. (12 Juli, 1881) (т. ј. они, који сами нису кадри били ништа да сврше, покушавају, да замуте радост нашим суграђанима на ново основаном царству, и да спрече његово утврђење и учвршћење.)

изван питања; па онда је говорио о политици Великих Сила, изражавајући сумњу о томе, да ли оне збиља желе мир, и нарочито замерајући политици владе Његог Величанства, што се није строго држала Берлинскога Уговора, тврдећи, да је, према садашњем стању ствари, престао разлог за екзистенцију Србије, и да би боље било, да се она или анексује Бугарској; или инкорпорује у коју другу државу.

Ја нисам налазио потребе или користи, да водим ову дискусију сем напомене, да сваки уговор подлежи модификацији, и да ја мислим, да његова Екселенција сувише жалосно замишља будућност своје земље, која је, ја сам га подсетио, добила потпуну независност и врло знатан прираштај територије из руку Великих Сила у 1878.“

VIII

Писац расправе, коју претресамо у овим листовима, даје установама мањи значај, но што га оне имају у ствари. Кад би се извео строг логички закључак из његових растурених поставака у овоме погледу, онда би изгледало, да би установе државне једва биле потребне. Стоји да су људи, по кад што, јачи од установа, али је то само пролазна појава, докле је утицај установа у толико снажнији, у колико је мање видан и опипљив. Људи и установе стоје у узајамном дејству.

И Устав од 1869 увучен је у ову дискусију. Г. Мил. Гарашанин изнео је, да је он имао пресудног утицаја на спољашње одношаје Србије за време првога Намесништва. Зна се, да ја то мишљење не делим, али исто тако не делим ни мишљење г. М. Пирођанца, да је Устав од 1869 прошао без икаква утицаја на догађаје, који су се извршили у Србији за његова времена (1869—1889); да он „*није могао стати на пут ни ратовима од од 1876 и 1877, ни ономе од 1885.*“

Требало би најпре решити: *којима је ратовима требало стати на пут, а којима не.* То питање, у колико се односи на ратове од 1876—1878, може решити само историја.

Устав од 1869 није био без утицаја на развој народне мисли. Моје је уверење, да се не би дошло до рата од 1876—1878 *да није било Устава.* Заслуга је Народне Скупштине, што је покрет народни прихватила, а заслуга Круне, што покрет није спречен. У томе погледу, и ако устави имају формалнога маха, ствар ни је у рукама Круне, ма какви били устави, либерални или консервативни. Да је 1875 у Србији важио Устав од 1888, ме

писац не одриче најширу слободоумност, не би ни он био у стању да спречи покрет; на против, сва је прилика, да би га и он подржао према струји, која је тада владала у народу српском, и у Кнежевини и ван ње.

У уставном погледу, за ратове и од 1876—1878, као и за онај од 1885 пресудни су били избори посланика за Н. Скупштину. Избори за периоду Скупштинску 1875—78 били су извршени више мање слободно (за владе Чича. Данила), те је Скупштина, која је из њих потекла, могла да изрази слободно своју вољу, *а та је била за рат.* На против, избори за периоду од 1883—1885, били су извршени под необичним притиском, (под владом г. Николе Христића). Природно је, да Скупштина, која је потекла из ових избора, није имала своје воље; она је усвојила вољу владину, *а ова је била за рат.* Имамо дакле пред собом две Скупштине у пресудним временима, које показују, да је Устав од 1869 вршио свој позив, као и сваки други, кад га људи не изопаче. Преносити на установе одговорност значи мешати извршење са основом, генералишући поједине појаве. Таква процедура ако и јесте лака, није и темељита. Г. Пироћанац изриче, да установе не помажу онде, где људи нису довољни. Са тога његов суд и не испада у прилог његовом пријатељу г. Милутину Гарашанину, који је сву своју полемику (у брошури „*Два Намесништва*“) основао на поставци, да је Намесништво, навративши народ на уставне реформе, убило народну мисао. Г. Пироћанац тврди на против: „*Што не може бити, то је, да је овакав Устав произвео прелом у државном животу, и да је скинуо с дневнога реда једно велико српско питање, а у исто време и балканско.*“

Па ипак има прелома. Прелом је учињен у толико, у колико се прешло из апсолутизма у уставност, колика је онда подносила за прелазну периоду. Ми морамо овде нарочито поменути *прелаз*, да нам се не би приписало, да бранимо Устав од 1869 и *за данашње време.* Не, ми то чинимо само за време, докле је он био у законитој важности. Данас је он анакронизам, који су други узели н се, да спреме и изврше, па би требало да имају бар толико с да, да га и не нападају. Свакојако Устав од 1869 мора имати н у надприродну моћ, кад је могао из гроба да васкрсне. За ж вота шта ли му није на терет бацано! Ко ли није своје не д е за њ заклањао! И он се опет враћа у живот. Ну кад

г. Пироћанац скида са њега један тежак терет, изгледа да и то чини тенденциозно. Он има потребу да баци одговорност на људе, па, ако хоћете и на све људе, али *само не и на себе сама;* јер је он мислио да је Устав од 1869 поправио проналаском „двогласаца.“

Тешко би се дала довести у хармонију сва мишљења пишчева о Уставу од 1869 растурена које куд; изгледа, да их он има *разних*, по разним потребама својим. Ако бисмо их хтели довести под једну формулу, онда бисмо морали рећи, да је њему Устав од 1869 крив: *што није „предупређивао“*, докле га његов пријатељ М. Гарашанин криви: што је „*предупређивао*“ Овде је са свим на своме месту реч: колико људи, толико ћуди. Устав од 1869 крив је г. Пироћанцу чак и за одношаје између Круне и владе за оно двеестину година, докле је био у важности. Он вели: „*Њена је (крунина) заслуга за све добро, што га је у земљи за то време могло бити, као што је њена одговорност за све зло, што је ову земљу снашло.*“ Од куд сад ово једнострано схватање? На што смера оно? Ако г. Пироћанац има намеру, да тим речма скине са себе одговорност за недаће своје владавине, то је његова ствар; али његова поставка не стоји у основу. Ја бар за себе не примам ову разрешницу; на против, ја примам на себе целу целцату одговорност за сва своја дела. Нема ни једнога званичног акта, који је мени Круна могла наметнути. Има и Крунине иницијативе у мојој службној радњи, али она није никада дошла до дела противу моје воље. Што сам мислио, да могу усвојити, за то сам и примао одговорност, а за што нисам могао мислити, да могу примити одговорност, то нисам ни усвајао. Такав је случај изазвао и оставку Либералнога Кабинета од 1880. Зна се, да ми онда нисмо усвојили претенсије Аустро-Угарске у погледу на трговинске одношаје. На против, влада је Пироћанчева нашла одмах формулу, коју је Мариновић однео собом у Пешту, а Калај је саопштио аустро-угарским Делегацијама уз опште усклике њене. Чија је одговорност за овај правац Пироћанчеве владе у једној уставној земљи?

Оставка наша била је мотивисана; њени разлози нису, у основу, ослабили ни данас после петнаест година [1]), разлика је

---

[1]) Нека нам је допуштено донети овде оставку либералнога кабинета, о којој је реч. Она гласи:

настала само у томе, што је правац, који смо ми онда предлагали тада лакше било извести; а сад је тешко водити онај

Господару,

У преговорима, који су са Аустро Угарском отпочети о закључењу трговачког уговора изненађени смо претенсијом, коју је Аустро-угарска влада изнела на среду, захтевајући да јој се од наше стране призна право највећма повлашћене државе *на основу уговора, који је она закључила са Турском 1862 године.*

Влада вашега Височанства, сматрајући само Уговор Берлински као правну основу садашњег међународног положаја Србије, држала је, да је у праву одбити сваку претенсију која би се доводила из уговора са Отоманском Портом закључених Не смерајући, међу тим, ни којим начином, ни суседну монархију да искључи из положаја, који другим државама признаје, влада је изјавила готовост да закључи и са њом, као што је учинила и са неким другим државама привремену конвенцију *на основи највећма повлашћених држава.*

Ну Аустро-угарска је одбила ову понуду са тога, што је она обухватала *начело узајамности.* Тиме је обелоданила, да не смера на положај *највећма повлашћених држава,* но да хоће, ма којим начином, да заузме у Србији *положај искључив, привилегисан* Ову је тежњу она још јасније обележила, кад је аустро угарски Министар Иностр. Дела положио посланику Вашег Височанства у Бечу захтев, да дамо изјаву, макар и не помињали турских уговора, да ће *„Србија и од јако респектовати право Аустро-Угарске на положај најповлашћеније државе као што га је и до сада респектовала.“* Но пошто нам је Аустро-Угарска нотом једном већ објаснила, да ово право изводи из *Турског Уговора,* а с друге стране она не пристаје на *узајамност,* то влада Вашег Височанства налази, да би се признањем таквог права *у ма којој форми* нанео тежак удар и младој независности Србије и материјалним интересима њеним, па не може и не сме да га призна. То најмање могу и смеју учинити они људи, који су били срећни да окружавају Престо онда, кад сте Ви, Господару, развили заставу независности; људи, који су већ наишли на путове, који, по њиховом мишљењу, *имају одвести Србију и до економне независности;* докле, на против, они држе, да би признање претенсија аустро-угарских дубоко поткопало ту независност. И заиста, привремене трговинске конвенције закључене са другим државама изгубиле би значење своје према *привилегисаном положају,* који би се признао Аустро-Угарској. Никоја држава не би више имала инт са, да са Србијом закључује трговинских уговора, јер они не би могли ник у живот ни ступити, па ни сама Аустро-Угарска, јака својим изуветн положајем, не би имала интереса, да тај Уговор закључи, јер би се стила и садашњим нашим ћумручким стањем, које јој годи, и свима уго ма, ако би каквих Србија с другим државама закључила, бирајући из по својој привилегији, најповољније ститулације за себе.

економни процес поред данашњих дугова државних. На чиј одговорност пада ово умножење тегоба и овај губитак у вре мену, па још ако силом прилика будемо бачени у тај *положај* да га водити морамо, хтели не хтели? Било како му драго, г Пироћанац дужан ће бити да објасни пред историјом: каква је средства имала Круна, да га нагна на овај правац, као и на св друге путове, којима је ишла његова влада. Он, ваља да, за т време није био оруђе без своје воље, а закон у Србији одавн гарантује свакоме, па и њему, да не мора силом бити министар

Ја сам више пута писао о владавини од 1869; не може бит мој задатак да се на њу враћам у овим листовима. Рећи ћ само, да оно мало речи, које је г. Пироћанац набацао прво

Коначни ресултат тога стања био би, с једне стране *озакоњен економни монопол аустро угарски у Србији*, а с друге, укоченост, под којо би пала и последња нада на економну еманципацију Србије.

Ми смо се, Господару, питали, да ли има изгледа, да би Србија кон цесијом, која јој се тражи, дефинитивно задовољила суседну монархију? У вези управо са овим гледиштем и добија ово питање виталну важност за Србију. Концесија, која се сад тражи била би само почетак читаво једног низа од концесија. После овога питања долази на дневни ред пи тање *о слободној пловидби на Дунаву*. Аустро-Угарска тражиће нам и т концесије; после тога искрснуће друго какво питање и т. д. Искуство, кој смо од Берлинског Конгреса стекли, довољно је, да нас увери, да апети суседне монархије према Истоку расте, да њено пријатељство ми Источани а нарочито Србија не можемо задобити. Пре а после мора Србија ући у политику отпора одбране. Па ако то има бити доцније по што се бесплодно поднесу толике жртве; по што нам руке нашим пристанком буду везане по што ми изгубимо можда и право на потпору и благовољење других Сила, које би вољне биле бранити нас, — онда је мудрије да Обреновић IV још сада својим патриотским гласом, повиче својим верним и послушним Србима: „Недајмо се, бранимо се.“ !!!

Немамо се, Господару ни мало бојати да бисмо у источном заплету били оштећени одсуством аустро-угарскога пријатељства. Ако и нађе нас сусед интереса, да нам на којој тачки укаже своју потпору, он ће нам је скупо продати....

Ништа нас мање не би чекало у таким евентуалитетима но — „унија“ ђумручка, „унија“ војна и т. д.

Ово су Господару, мисли и разлози, којима сам нашао задахнуте Министре вашега Височанства, кад сам, по налогу Вашем, изнео пред њих ово питање у јучерашњој седници. Ја сам се трудио да све ове погледе верно ресумишем. Налазећи за излишно да из њих изводим закључке ја се ограничавам, да их поднесем на највишу оцену и *коначно* — *шење* вашега Височанства.

у Београду,
9. октобра 1880.

Вашем Височанству слуга понизн

Јов. Ристић с. р.

Намесништву, мало садрже, да могу бити исцрпан суд о њему, и сувише су тенденциозне, да могу претендовати на објективну оцену. Оне драстичне речи, које он меће у уста једном Намеснику и једном Министру [1]), и кад би биле доказане, не би ништа доказивале. Зна се, да је г. Пироћанац стајао у суревњивом односају према некима од тадашњих министара, па је, у ватри ди кусије, могла пасти, између њих, и по која добро непромишљена реч. Стоји, да онако није рађено, као што он хоће да наговести. Влада је првог Намесништва била без партијске боје. Ту видимо упоредо једног Ђорђа Ценића са једним Радивојем Милојковићем и једним Димитријем Матићем. Чиновништво је задржано не мало свеколико како се затекло. И то није без значаја, јер се овде не мења само кабинет, но врховна Управа Земаљска па опет Чиновништво остаје не мало свеколико на своме месту. Чак и 1880 није буџет пенсионарски био већи од 456.074 д. ма да је у редовима пенсионара било и старих чиновника још из времена кад је постао закон о чиновничким пенсијама. А одмах после октобра 1880, под владом г. Пироћанца, пенсионовано је 197 чиновника, а отпуштено 105; кад су пали напредњаци, (1887) износио је буџет пенсионарски већ 908.795 д. За непуних седам година он се удвојио. Та разлика најочитије показује, на чијој је страни било партизанство. Могао је г. Пироћанац и на себи осетити непартијску владавину првога Намесништва. Он, који, у својој реткој суревњивости, није престајао, да ствара тегобе влади и у суду и у политици претрпео је, као највећу казну, *премештај са службом!* Такве је опозионаре, као што је он био влади Намесништва, Пироћанац немилостиво терао из службе. И кад он о Намесницима, па и о једном Гавриловићу, каже, да су „*границе, у којима су се кретале њихове амбиције и њихови лични интереси, биле границе и велике мисли Српског народа*“, онда он заборавља да стане пред огледало своје прошлости па да запита: ко то рече? Он замишља, да је свет већ заборавио и Пироћанца и онога народног добротвора, који је све своје имање оставио на добротворне задатке, а своје сроднике у сиротињи!

---

[1]) Вредно је прибележити, да Министра именује, а Намесника не именује. А за што прави ту разлику?

Ипак г. Пирођанац одаје *и нехотице* правду владавини Намесништва, кад вели, „*да би без Устава, под Намесништвом, могло бити и много горе, него и што је било под Уставом од 1869.*“ Двоје потиче из ове тврдње: 1, да је Устав од 1869 ипак био за нешто добар; могао је, дакле, нешто и да „*предупреди*“; и 2, да је Намесништво, улазећи у уставне реформе, имало пред очима само опште добро, за које се и *само потчинило ограниченима*, каква му није наметало законодавство, које је затекло. Види ли писац, да ове речи не иду са свим у склад са онима, које напред од њега чусмо, да су се Намесници кретали у границама „*својих амбиција и својих личних интереса*“?

Треба ли и даље да доказујемо, да писац има и о људма и о установама различна мишљења према различним потребама својим?

Али, ипак, има једно мишљење његово о људма, које и ми делимо све да би он нашао за добро да га, по потреби, и промени. И ми налазимо, да је одвратан призор, „*што иљескамо и кад нам се дају и кад нам се одузимају устави*“. Има, заиста, неки црв, који подгриза наше друштво. Али се за то не треба одавати песимизму. Ми смо већ гледали овај народ у сличним трзавицама, па је он опет излазио из криза здрав и читав. Зло је само површно. Кад су више криви људи, но установе, наслеђа и предања, онда има лека. Све зависи од интелигенције земаљске. Треба одговорност министарска да постане озбиљна.

У уставном свету савладано је већ гледиште, да је Круна позвана да диже и да чува углед државни, а за недаће да носе одговорност њени органи. Да они, „*за оно мало топла места*“ не примају да врше и оно, што не би смели вршити, недаћа би било мање, много мање; а интелигенција би носила мање одговорности не само за „*начине, којима је томе режиму служила*“, но и за саму суштину ствари.

* * *

Пропративши пажљиво расправу г. М. Пирођанца: „*Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*“, шта видимо?

Видимо скоро на свакоме листу њеном тенденцију, да се именом И. Гарашанина реше сва питања. Он је намењен, да извуче „*кола из блата*“ (стр. 13); он је „*душа*“ велике полит[illegible]е кнежеве (стр. 92). Кад њега нема на влади, одмах се у Р[illegible] и у савезника српских поколеба вера у искреност кнежеву ([illegible]. 92); онда Русија одвраћа Кнеза од [illegible]кције, даје му „неис[illegible]“

завете, да се ситуација у Европи променила; онда се Русија присећа да убојна спрема Србије није довољна, и ако је она и тре познавала ту спрему, па није, вели, нашла за добро да што замера, докле *год није отиуштен И. Гарашанин.*

Видели смо, како су слаби и трошни сви ови аргументи; видели смо, како се свима јавним радницима на пољу народне мисли закида зарада, почевши од Милоша и Михаила, са тежњом, да се Илији Гарашанину увећа нимбус, да се Кнез Михаило представи као фигура, којој улева живот И. Гарашанин. Писац се мало по мало осмељава; критичар се претвара у тужиоца, да, на завршетку, подигне и формалну оптужбу против Кнеза Михаила, питајући:

„За што је он, у навече саме радње, уклонио од државних послова човека (Гарашанина), **који је био душа тој великој политици**, у кога су веровали и Русија и српски савезници, и тиме ризиковао, да све помете, и да веру у његову искреност код њих поколеба?“

„За што је, после проласка г. Јов. Ристића кроз министарство, позвао за Министра Спољних Послова лице, коме је све оскудевало за ову велику радњу?“

„За што је и даље задржао за Министра Војног М. Блазнавца, по што се уверио, да није у стању да му војску спреми?“

„За што није примио Кнеза Николу, већ ризиковао, да повреди његову праведну осетљивост?“

„За што је, на послетку, пристао, да се ствар Цветковог убиства наравна на начин, који није улазио у оквир његове тадашње политике?“

Зар све ово нису тачке оптужбе, коју против успомене кнежеве подиже човек, који Кнеза, у почетку, притворно хвали, да га, на крају, јаче осуди?

На ову оптужбу налазе се одговори у мојој расправи. И ја мислим, да су одговори довољни. И ја сам био један орган велике народне политике, којим се, најпре, Кнез Милош у Цариграду, а после Кнез Михаило служио од почетка па до краја свог друге владавине, и на оној важној „*Преображенској Скупштини*“ (1861), и у Цариграду, и у европским мисијама. Добро обавештен, ја сам дужан био, да устанем у одбрану ове велике

патриотске политике, *не устежући се, да забележим и оне покушаје, где се њене наде нису оправдале.* Сматрао сам за дужност, да то забележим, да би се потомство Кнеза Михаила користило добивеним искуством. Најзад, ја сам био дужан да сузбијем ону грешну руку, која се маша да скине лавров венац са главе Кнеза Мученика, и да га положи на туђу главу, и ако је Кнез, за живота, већ имао узрока да се брани од такве неправде. Ја сам дужан био да наставим ту одбрану, као један од његових органа, као један од оних добро обавештених сведока, који сам годинама у иностранству, у дипломатији и међ народима, пратио како глас Србије, под његовом владавином, расте из дана у дан; ја сам тај живи сведок, који сам ову сведоџбу чуо и из уста највећега државника овога века, Кнеза Бисмарка. Чуо сам: *„Његово велико поштовање за Србију, којој се, рече, одаје правда и у самој Енглеској, где су врло резервни са својим благовољењем према свему, што на Истоку није турско“.* Чуо сам од њега: *„да важност наше земље са сваким даном расте“; „да Србија стоји тако, да у њу нико не сме дирнути, јер она може, као јеж, од свуда да убоде“.*[1])

Против гледишта г. М. Пироћанца устала је већ критика са више страна. Нарочито је поразно дејство на њега произвела брошура, коју је издао Incognitus под именом *„Српска народна мисао и М. Пироћанац“*. Мирна, стручна и објективна оцена ове расправе бацила је г. Пироћанца у *стање праве раздражености*, као што се види из његових *„Напомена“*, штампаних у *„Одјеку“* (бр. 185, 186, 187 и 193). После Incognitus-а дошла су зналачка и поуздана саопштења г. Архимандрита Дучића, најпре у *„Српској Застави“* (бр. 119), па за тим у „Одјеку“ (бр. 196), те потпуно открила свуколику тенденциозност и надувеност његове расправе.[2])

---

[1]) Из мога извештаја поднесеног Кнезу Михаилу 30 априла 1868 из Берлина.

[2]) Ту г. Архимандрит Дучић, између осталога, каже да су Пироћанцу *„главно личности“*, па наставља: „Ма колико да је г. Пироћанац напабирчио факата у „опљачканој“ државној архиви, ипак ће његов брошура „Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа“ носи и на себи свагда печат субјективности и тенденциозности; с тога не ће икад имати за српску историју онакву вриједност, какву би имала без тијех - „на“

Одговарајући Incognitus-у и г. Архимандриту Дучићу, г. Пироћанац се показао неспособац за јавну дискусију. Ако му је брошура, коју смо ми овде оценили, и била заједљива, била је она мирно написана; али сад, после онаквог батргања, после оног жучног расположења, показаног у „Одјеку“, било би грехота излагати његову болешљиву природу даљим трзавицама. Ја даље могу имати за њега — само сажаљења.

ИСПРАВКЕ.

Ред предмета, који је означен у предговору, има се исправити овако: I Идеје и људи; II Лична својства Кнеза Михаила и његова околина; III Балкански савези; IV Рад о ослобођењу српских градова; V Застој оружане акције; VI Пад Илије Гарашанина; VII Састанак у Иванци; VIII Установе и људи.

Молимо, такође, да се узму на знање ове штампарске погрешке:

НА СТРАНИ	МЕСТО:	ТРЕБА ДА БУДЕ:
10	поднети критику	подлећи критици
31	српских посада	српских градова
32	вредео	вредио
34	предходило	претходило
37	свеколика полемика	сваколика полемика
40	Канлици	Канлици
64	Абдул-Мецид	Абдул-Азис

This book should be returned to the Library on or before the last date stamped below.

A fine of five cents a day is incurred by retaining it beyond the specified time.

Please return promptly.

Smith 6/3/40